

صلعم

اخلاق محمدي

M. N. Khan

سنڌي ادبي بورڊ

www.sindhilibrary.org

www.maktabah.org

Handwritten text in Urdu script, likely a library or collection stamp, located in the top right corner.

www.maktabah.org

www.maktabah.org

اخلاقِ محمدي

مرتب:

حکیم فتح محمد سیوهاڻي

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو، سنڌ

www.maktabah.org

چاپو پهريون	سال ۱۹۱۶ع	تعداد په هزار
چاپو پيو	سال ۱۹۷۸ع	تعداد په هزار
چاپو ټيون	سال ۱۹۸۶ع	تعداد په هزار
چاپو چوټون	سال ۱۹۹۵ع	تعداد په هزار

[سنڌي ادبي بورڊ جا حق واسطا قائم]

قيمت: ٽيهه روپيا

Price Rs. 30-00

ملڻ جو هنڌ:

سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال،

تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ.

هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄامشورو، سنڌ ۾، مئنيجر
سيد سڪندر علي شاھ ڇپيو ۽ شمشيرالحيدري، سيڪريٽري سنڌي
ادبي بورڊ، ان کي ڇپائي پڌرو ڪيو.

فهرست

صفحو

(الف)

پيش لفظ

- لبين جا اخلاق عام ماڻهن جي اخلاقن کان اعلى درجي
3 جا هوندا آهن، خاص طرح حضور ڇن جا اخلاق
5 حضور ڇن جي اخلاقن جو تفصيل
6 حضور ڇن جو عقل
8 حضور ڇن جي اخلاق ڪريماله جي ٺاڻي قرآن ڪريم ۾ آهي
12 اسلامي اخلاق
14 خود حضور ڇن جا ليڪ اخلاق
14 حضور ڇن الدر حواليءَ ۾ ڪيئن خير جو وقت گذاريندا هئا
15 حضور ڇن ٻاهر ڪيئن خير جو وقت گذاريندا هئا
16 حضور ڇن جي مجلس جو لمحو
33 حضور ڇن جي اخلاق جو تفصيلوار ذڪر
33 حضور ڇن جي لهنائي ۽ لومي
36 حضور ڇن جي بردباري ۽ تحمل
38 حضور ڇن جي رحم ۽ معافي ڏيڻ جي عادت
42 حضور ڇن جي سخاوت ۽ ڏاناري
46 حضور ڇن جي اسالت ۽ سچائي
48 حضور ڇن جي عام خوش اخلاقي
50 حضور ڇن جو عقل ۽ سياڻپ
54 حضور ڇن جي جسماني طاقت ۽ بهادري
60 حضور ڇن جا مٿا ٻول ۽ سندن فصيحانه ڪلام
62 حضور ڇن جو حياءَ ۽ حضور شرعي

- 63 ٻن کي عزت ڏيڻ، آڻي جي آدرپاءُ ڪرڻ
 حضور جن توحيد الاهي جي لحاظ سببان، پنهنجي تعظيم جي
 64 منع ڪندا هئا
- 66 حضور جن جو سادو گذران ۽ فقر ناتو
 76 حضور جن جي مهمالنوازي
- حضور جن جي پنهنجي حواليءَ ۾ هلت هلت خالداري ۽
 79 ڪهر جو ڪم ڪار ڪرڻ
- 81 حضور جن جي پرهمزگاري ۽ دلها کان بيرواهي
 85 حضور جن جي عبادت، رياضت ۽ خوف الاهي رکڻ
- 91 حضور جن جي سچائيءَ جو اثر سنهڻ ساڻن ٿي ۽ خود مشن
 93 حضور جن جا عام اخلاق
- 94 حضور جن جو ڪلڻ ۽ روئڻ
 95 حضور جن جي چيڪ ڏيڻ
- 96 ڪاڏي ٻيئي بابت سنهڻ هدايت
 96 بيمارين ۽ ان جي علاج بابت هدايت
- 97 بيمار ڀرسي
 97 علاج معالج جي هدايت
- 97 حضور جن جو وعظ يا ليڪچر يا خطبو پڙهڻ
 98 صدقو، سوکڙي يا تحفو
- 99 حضور جن پنهنجي تعريف وقت چا ڪندا هئا
 سچ ڪرڻ ۽ چنڊ ڪرڻ بابت حضور جن جو ارشاد ۽ جاهلانه
 106 خيالن جو اصلاح
- 107 حضور جن جي بشریت
 108 معصوم ٻجن تي حضور جن جي ڀاڄه
 108 ڪراڙن ماڻهن جي عزت داري
 108 ڪنهن عزت واري جو استقبال

- 109 حضور جن جي لوسي ۽ شفقت
 110 دشمنن تي پاڇو
 110 ورزش
 110 تيرالداڙي
 111 ڪهوڙا ۽ وڙ
 111 آدمشماري
 112 رحمت الاهي جو ذڪر خير
 112 والدين جي خدمت
 113 مسلمانن جي مسلمان سان همراهي ۽ مدد
 113 مسلمان ڪير آهي
 113 ايمان جي ڪماليت
 113 ايمان جي لذت ۽ مزو
 114 وڻندڙ عمل
 114 سخت عبادت کان منع
 115 پورهئي ۽ محنت بابت سندن ارشاد ۽ پاڻ بابت سندن حڪم
 115 ڪهڙن تي ريس ڪرڻ گهرجي
 116 هڪٻئي سان محبت
 116 رذيل اخلاقن کان منع
 116 پاڙيچي ۽ مهمان جو حق
 117 خاموشيءَ جي تعليم
 117 رسول پاڪ عليه الصلوات و السلام جي ضمانت
 117 صبر ۽ شڪر جي تلقين
 118 اخلاقي بهادري
 118 اسلامي منادين ۽ مشنرين کي هدايت
 118 محبت جو اثر
 119 قيهين، مسڪينن ۽ بيمارن جي هارت
 119 وڻ پوکڻ جو ثواب

- 119 حيوانن سان همدردِي
 120 زرخريد هانھن ۽ ھالھين سان مھربانيءَ جو ذڪر
 120 منافقيءَ جون علامتون
 120 سچو مهاجر ڪير آھي
 قيامت جي ڏينھن الله تبارڪ تعاليٰ جي پاڇي ھيٺ
 121 ڪير ھوندا
 121 بادشاھ جي تاهداري
 122 وڏيرال ٻريامڙس يا ليڊر
 122 قوم جي وڪالت
 123 جن ان مسلمانن سان عھد ٻڌجي تن جي ضرور حفاظت ڪجي
 123 موت جي خواهش
 123 صحت ۽ ڪشاده گذران بابت حضور جن جو ارشاد
 124 قرض جي ادائِي بابت حڪم
 124 سچي دولتمندي
 124 مسلمان برادري ۽ برابري
 125 رحمدليءَ جي تعليم
 125 عورت جو مثال
 125 عورت جو درجو پنھنجي خاوند جي گھر ۾
 126 الله وٽ نهايت پسند ڪلام
 126 ڪنھن جي بہ دروازہ جي آھون سامھون ٻڌھي نہ سگھجي
 126 چڱو نالو
 126 اولڏي سمھڻ جي منع
 126 ختنو
 127 خطبہ پڙھڻ وقت لک تي ٺڪ
 127 بيمار ٻرسي جو وقت
 127 ھڪٻئي ۾ شيءِ سوکڙي ڏيئي وٺجي

- 127 مڊاحن جي وات ۾ مٽي
 127 مسافري لاه چڱو ڏينهن
 127 خطبو ڊگهو نه پڙهجي
 128 جنگ جي وقت آواز ڪرڻ
 128 عيد جي ڏينهن آمدرفت جا رستا
 128 وحي ۽ پيغام الاهي اچڻ وقت سندن حالت
 128 جمعي جي ڏينهن جو شان
 128 سياري ۽ اولهاري ۾ الدر وڃڻ ۽ ٻاهر نڪرڻ
 128 درگاه الاهي ۾ دعا گهرڻ جو طريقو
 129 حضور جن جي اڪثر دعا
 129 حضور جن ڪهڙين شين کان پنهنجو گهرندا هئا

ناشر پاران

پيشڪش

جيئن نالي مان ظاهر آهي، هي ڪتاب، ”اخلاقِ محمدي“، حضور پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم جن جي پاڪ سيرت بابت آهي، جيڪو سنڌ جي احترام لائق اديب ۽ عالم، مرحوم حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ وڏيءَ محنت سان لکيو آهي. حضور جن صلي الله عليه وآله وسلم جي سوانح بابت سندن پيو ڪتاب، ”حيات النبي“ پڻ ”سنڌي ادبي بورڊ“ پاران ڇپايل آهي.

هن ڪتاب ۾ پاڻ سڳورن جي اخلاقي وصفن سان گڏ، سندن قول، گفتا ۽ هدايتون به سهيڙيل آهن، جنهنڪري، مجموعي طرح، هي ڪتاب نبي سڳوري صلي الله عليه وآله وسلم جي عمل ۽ تعليم جي ذري پرزي مثال جو اهڙو مجموعو بنجي پيو آهي، جنهن مان زندگي گهارڻ لاءِ هر معاملي ۾ رهنمائي حاصل ڪري سگهجي ٿي.

ڪتاب جو پويون ڇاپو ۱۹۸۶ع ۾ پڌرو ٿيو هو، جيڪو هن وقت ختم ٿيل هو. اُميد ته پڙهندڙ هيءَ پيشڪش پسند ڪندا.

شمشير الحيدري

سيڪريٽري،

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو، سنڌ

۲۹-مارچ، ۱۹۹۵ع

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اڄ آءِ آهو انجار پاڙيان ۽ وعدو وفا ڪريان ٿو جو ڪهڻا
 ڏينهن اڳ پنهنجي ڪتاب 'فتح معدي' ۾ ڪيو هوم ۽ تماڙو
 حياتِ النبي يعني سوانح عمري حضرت اقدس صلي الله عليه و علي
 آل و اصحابه و سلم ۾ ڪيو اٿس يعني الله پاڪ جل جلاله و عمر نواله جا
 هزار حمد، شڪر، اهار احسان ۽ بيشمار پلايون، جنون پاڇهاري
 رب اڄ مون کي اخلاق محمدي لکڻ جي توفيق بخشي ۽ موقعو
 ڏنو آهي. سچ اچو ته جڏهن آءٌ ڪوبه اسلامي ڪتاب يا رسالو لکڻ
 شروع ڪندو آهيان ته خالق اڪبر جي بخشيل توفيق سان پنهنجي
 عاجزي ۽ قاصرِي کي خيال ۾ آڻي ۽ ڏيان ۾ ويهاري سندس حمد ۽
 ثنا ۾ بلبل هزار داستان وانگي رطب اللسان ٿي ويندو آهيان ۽
 وڌيڪ هي شڪر ڪندو آهيان جو رب پاڪ پنهنجي هٿ ۽ قلم،
 دماغ ۽ دل کي چڱي مشغولي ۾ رکيو آهي ۽ علماء وقت وانگي
 بحرِ يعني ۽ تون ڇا تون ڇا ۾ نه رهايو آهي، وره خبر نه آهي ته
 هي منهنجا ساڳيا هٿ ۽ ساڳيو قلم ڪيترن بي گناه مسلمانن جي
 ذلت ۽ حقارت، توھين ۽ تحقير جا رنگ رڱين ۽ ڇٽ چٽين ها.
 جنهن کان هاڻي الله جي مهرباني سان بچيل آهيان. فَلَلهُ الْحَمْدُ
 وَالْحَمْدُ لَهٗ منهنجي مضبوط ايت ۽ ٻڪو ارادو آهي ته جيسين جيئندس
 تيسين انهي مشغولي کي وٺيو ايندس ۽ جيسين منهنجي دل ۽ دماغ
 صحيح ۽ هٿ فرسانبردار هوندا، تيسين اسلامي خدمتن سان بهترين
 خدمت الهيءَ کي ڄاڻي ڪندو رهندس، بشرطيڪ منهنجي پيدا ڪندڙ
 خدا جي خواهش ۽ مشيت به شامل هوندي.

(ب)

منهنجو هن ڪنڊ لکن مان خاص مطلب هي آهي ته دوست دشمن - پنهنجا پراوا - يار اڻيار - يگانا بيگانا - مسلمان غير مسلمان سڀ حضور جن جي عادات اطوار، رفتار، گفتار، هلت چلت، آڻڻ ويهڻ، ڳالهائڻ ٻولھائڻ، مجلس محفل، ڪاڻڻ پيئڻ، عبادت رياضت، عقل تدبير، تقرير تحرير، اشارات ڪناھت، خالق اڪبر جي بناھل ڪل ڪائنات ۾ فڪر ۽ خوض ڪرڻ جو نمولو ڏسي ۽ معلوم ڪري هي اندازو ڪري سگھن ته سيد الانبياء والمرسلين - محبوب حضرت رب العالمين جو ڇا شان هو ۽ ڪيتري قدر پاڻ جزي ڪلي اخلاق حميده ۽ عادات پسند ٻده جا جامع ۽ مجمع هئا - پوء اهو اندازو درست معلوم ڪري پاڻ کي حضرت پاڪ جي اخلاق سان سينگارڻ ۽ سندن ھيروي ڪرڻ ۽ حضور جن جي لدوني وٺڻ جي ڪوشش ڪن. الله تعاليٰ قرآن پاڪ ۾ فرمايو آهي -

لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَ ذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا.

[(اي مسلمانو!) اوهان لاءِ رسول الله (صلي الله عليه وسلم) جي ذات يا برڪات ۾ سهڻو رستو ۽ نيڪ نمونو موجود آهي (يعني سندن هلت چلت ڏسي ٻڌي اوهين به اهو نمونو وٺو) - (اهو طريقو رسول الله جو انهيءَ لاءِ چڱو آهي) جو الله ۽ قيامت جي ڏينهن ۾ اميد رکي ٿو ۽ الله پاڪ کي گھڻو ياد ڪري ٿو.]

۽ ٻئي هنڌ الله پاڪ حضور جن کي فرمايو آهي -

قُلْ إِن كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ.

[ڇو (اي رسول الله) ته جيڪڏهن اوهين الله جي محبت ٿا رکو ته منهنجي نموني ۽ حڪم تي هلو ته الله پاڪ اوهان کي محبت ڏئي.]

(ج)

هن مان صاف معلوم ٿيو ته اسان جي لاءِ هر طرح حضور جن جي بهروي فائدي واري آهي ۽ دشمن اهي اخلاق ڏسي ٿوري ۾ ٿورو انصاف ڪن ڇو ته انصاف ئي هدايت ۽ سعادت جو ذريعو ۽ وسيلو آهي.

هي اخلاق محمدي ڪتاب حيات النبي سوانح عمري حضور انور صلي الله عليه وسلم جو ٻيو جلد سمجهڻ گهرجي، ڇو ته حيات النبي ۾ حضور جن جي اخلاق جو خاص طرح ڪو ذڪر ڪونه ڪيو اٿس اگرچہ ساري ڪتاب ۾ موقعن تي ڪهڙو ڪجهه اچي ويو آهي، سو هن ڪري نه ڪم جو حضور جن جا اخلاق ڇڻيءَ طرح تفصيل ۽ صفائيءَ سان لکڻان هنر ۽ هڪ هنر ته رڳو اخلاقن جو به وڏو ڪتاب ٿي پوندو، انهيءَ ڪري مناسب سمجهيم ته علحدو ۽ مستقل ڪتاب لکان. رب تعاليٰ شال مون کي ۽ منهنجي پائون مسلمانن کي حضور جن جي اخلاقن جي بهروي ڪرڻ جي توفيق بخشي - آمين.

هن ڪتاب جو ثواب آءٌ پنهنجي والده صاحبہ کي (جنهن کي رب تعاليٰ پنهنجي رحمت ۽ باجهر سان خاتون جنت جو ٻاڙو نصيب ڪري شال) بخشان ٿو.

اللهم تقبله مني و اوصلها ثواب ذالك

هن ڪتاب اخلاق محمدي جي لکڻ وقت هيٺيان ڪتاب منهنجي نظر هيٺ هئا، جن مان مون مدد ورتي؛

- (۱) القرآن الڪريم والفرقان المجيد (۲) شفاي تعريف المصطفى
- القاضي عياض (۳) شرح الشفا علامہ علي قاري (۴) زاد المعاد علامہ ابن قيم (۵) رياض الصالحين علامہ نووي مع شرح مولانا احمد الدين
- (۶) السان العيون في سيرة الامين المامون المعروف به سيرة حلبی علامہ برهان الدين الحلبي (۷) سيرة النبويه والاخبار المحمديه سيد احمد زهني
- دحلان (۸) احياء العلوم علامہ امام غزالي (۹) وسائل الوصول الي -

(د)

شمائل الرسول علامہ یوسف بن اسماعیل لبھالی (۱۰) سیرۃ الامام ابن
ہشام المعروف بہ سیرۃ ہشامی ابو محمد عبدالملک بن ہشام (۱۱) رحمۃ
العالمین قاضی محمد سلیمان صاحب ہلمان فرست کلام اسپیشل
مئجسٹریٹ ریاست ہنیالہ - ہی ہکڑوئی ہویون کتاب اردو آہی،
ورلڈ بیا سپ ہربی کتاب آہن .

خاکمار

ابوالمحامہ جکیر فتح محمد صغیر
سیوستالی عفی عنہ

۱- رجب سنہ ۱۴۳۲ھ مطابق

۲۷ مئی سنہ ۱۹۱۴ع

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دنیا ۾ ڄاڻي ڪئي ٿو ڏسجي ته هر هڪ انسان ۾ ڪي نه ڪي چڱا اخلاق ۽ چڱا ڪم ۽ چڱيون وصفون ۽ چڱيون عادتون ٿين ٿيون ڪن ۾ هڪ-اڌ ڪن ۾ انهيءَ کان وڌيڪ. مگر سڀئي سهڻيون صفتون هڪڙي ئي شخص ۾ ملن ۽ هڪڙو ئي شخص صاحب ڪل اخلاق حميده جو هجي. اها ڳالهه ضرور مشڪل آهي. مگر اهڙو مشڪل امر به جيڪڏهن ڪنهن ذات بابرڪات ۾ رب تعاليٰ آسان ڪري وڌو ۽ هڪڙي ئي شخص ۾ سڀ اخلاق حسنه ۽ ڪل عادات نيڪ هڪاندا رکيائين ته ضرور انهيءَ ۾ بابرڪت شخص جو رتبو نهايت اعليٰ ۽ برتر ٿيندو.

هي به ڏٺو ويو آهي ۽ عام طرح ائين آهي ته جيڪڏهن ڪنهن هڪڙي شخص ۾ ڪا هڪڙي نيڪ صفت ٿيندي آهي ته ان جي دنيا ۾ چڱي تعريف ٿيڻ لڳندي آهي. مثلاً هڪڙو شخص عادل آهي يا سخي ته فقط هڪڙي صفت عدل يا سخا جي ڪري به دنيا ۾ انهي جي واکاڻ هلندي آهي ۽ سندس نالو نيڪي سان ياد ٿيندو آهي. مگر جيڪڏهن ڪنهن هڪڙي ئي پاڪ شخص ۾ اهڙيون نيڪ صفتون اٿن ۽ اها موجود هجن ۽ ثابت ٿين ته هو يقيناً سڀني صاحب اخلاق انسانن جو سردار ۽ مهتار ليکبو.

پوءِ نيڪ اخلاق ۽ ڪمال صفتن جا به ٻه-ٽي قسم آهن. هڪ آهي: جي انسان جي فطرت ۽ خلقت (نيچر) ۾ رکيلون هجن ۽ انسان کي انهن جي هٿ ڪرڻ يا حاصل ڪرڻ ۾ ڪو اختيار نه هجي ۽ انهن جو لڳ لاڳاپو دنياڻي

امورن سان هجي. ٻيون آهي: جي دين ۽ مذهب جي تعليم ۽ هدايت سان انسان پاڻ ڪوشش ڪري هٿ ڪري سگهي، جن جي هٿ ڪرڻ سان انسان جي دنيا ۾ نيڪي ۽ واکاڻ ٿئي ۽ ڏئي تعاليٰ وٽ به ماڻ ۽ مرتبو مليس. اهي ٻئي قسم اخلاق ۽ صفات جا وري ٻن قسمن جا آهن. هڪ قسم اهڙو جنهن کي خاص دنياڻي ۽ فطرتي اخلاق چئجي يا خالص ديني ۽ ڪسبي مذهبي. ٻيو قسم اهڙو جو پنهي نمونن تي شامل هجن يعني ساڳيا اخلاق پنهي نالن سان سڏي سگهجن. دنياڻي به ديني به. پهريون قسم جنهن جي حاصل ڪرڻ ۾ انسان کي ڪو اختيار ڪونهي ۽ خدائي ذات آهي جنهن کي وٽس تنهن کي ڏني ۽ بخشي، سو آهي جهڙو حسن ۽ جمال، عقل جي بلندي ۽ ڪمال، زبان جي فصاحت ۽ بيان جي بلاغت، پنهنجي ٺي خواسن جي تيزي عضون ۽ لڳن جي مضبوطي، هان چاڻ جو سهڻو ڊول، نسبت ۽ ذات جي اوچائي، پنهنجي قوم ۾ غلبو ۽ عزت، ملڪ جي سٺائي ۽ چڱائي، اهڙيءَ طرح زندگي جون ضروري شيون به انهيءَ قسم ۾ شامل آهن، جهڙو خوراڪ، پوشاڪ، ننڊ آرام، گهر بار، مان عزت، مال دولت، وغيره وغيره. اهي شيون به جيڪڏهن رب تعاليٰ ڪنهن کي ڏني ٿو ته انهي شخص کي سڀڪو عزت جي نگاه سان ڏسي ٿو مگر سندس انهن شين حاصل ڪرڻ ۾ ڪو اختيار ڪونهي. پر ساڳيا اهي ڪم دنياڻي به، ديني ۽ خدائي ٿي سگهن ٿا. جيڪڏهن انهن جي استعمال ڪرڻ ۽ ورتائڻ ۾ نيت چڱي هوندي ۽ هر هڪ ڳالهه ۾ خدا جو خوف ۽ ديني مصلحت جي مدنظر هوندي. جهڙي طرح ڪو شخص ڏينهن جو ننڊ ڪري ٿو هن لاءِ ته رات جو عبادت الاهي ڪري سگهي. يا ڪو شخص مال دولت جي هٿ ڪرڻ ۾ بلڪل حريص ۽ ڪوشش مند آهي. هن لاءِ ته انهي مال سان محتاجن جي خدمت ڪري ثواب بي حساب حاصل ڪري، ته اهڙي صورت ۾ اهي دنياڻي

ڪم ۾ ديني ڪمن جهڙا ليکي سگهجن ٿا. چو ته حديث شريف ۾ آهي: **إِنَّ الْعَادَاتِ تُصِيرُ بِالْأَيَّامِ عِبَادَاتٍ** يعني عادتون نيڪ نيتي سان عبادتون ٿيو ٿيون پون.

ٻيو قسم جنهن کي انسان دين ۽ مذهب جي هدايت موجب ڪوشش سان حاصل ڪري سگهي، سو آهي جهڙو ايمان، اللغه پاڪ جي بندگي ۽ عبادت، سندس حڪمن جو مڃڻ پنهنجي نفس کي سڃاڻڻ، صبر ۽ شڪر، بردباري ۽ موڙين ۽ دشمنن جا اهڃ اڏاء سون، عدل ۽ انصاف، دنيا سان دل نه رکڻ، پرهيزگاري، نيورٽ ۽ نياز، ڏوهي کي معافي ڏيڻ، گناهن ۽ پاڻن کان پري رهڻ، سخا ۽ ڏاتاري، بهادري ۽ پهلواني، اکين جو شرم ۽ حياءَ، انسانيت ۽ ماڻهپوءِ، اجائي ڪالهائين کان مات ۾ رهڻ، ديرينائي ۽ نرمي، باجهه ۽ رحم، ادب ۽ ماڻهن سان چڱو ٿي هلائڻ وغيره. انهن سڀني جون نالو حسن الخلق يا اخلاق المحسنين آهي. پوءِ انهن صفتن ۽ اخلاق مان ڪي انسان جي طبيعت ۽ فطرت (نيچر) ۾ هونديون آهن ۽ ڪي طبيعت ۾ نه هونديون آهن، مگر ٿورو گهڻو بنياد انهن جو به طبيعت ۾ رکيل هوندو آهي. دنيا جي سڀني عقلمندن مٿين صفتن کي چڱو سمجهيو آهي، انهي ڪري جنهن شخص ۾ اهي سڀ صفتون موجود هونديون سو تمام چڱو ماڻهو چئبو.

نبين جا اخلاق عام ماڻهن جي اخلاقن کان اعليٰ درجه جا هوندا آهن، خاص طرح حضور جن جا اخلاق

ڏسجي ٿو ته مٿي ذڪر ٿيل اخلاقن مان جيڪڏهن ڪنهن شخص ۾ ڪو هڪڙو اخلاق ٿيندو آهي ته ان شخص جي انهي هڪڙي اخلاق جي ڪري به عزت ۽ تعظيم ٿيندي آهي ۽ سندس نيڪمردي ۽ فضيلت جو اثر نه فقط ماڻهن جي زبانن ۾ هوندو آهي، بلڪ دلين ۾ به هوندو آهي. پوءِ جنهن پاڪ

۽ برگزیده انسان ۾ ايتريون صفتون ۽ اخلاق موجود هوندا جن جو پوري طرح اندازو يا حساب ڪرڻ مشڪل هجي. سو اوهين سمجهي سگهو ٿا ته ڪيتري قدر تعظيم، عزت ۽ رتبہ جي لائق چئبو. مثلاً هڪڙي بختاور ۽ نيڪ بخت پاڪ ۽ برگزیده انسان کي رب تعاليٰ جل جلالہ مٿين صفتن ۽ اخلاقن کان سواءِ هيٺيون صفتون ۽ اخلاق بہ عنايت ڪيا آهن. جهڙو رسالت، نبوت، اللہ پاڪ جي معبوديت، رب جي محبت، روحاني ۽ جسماني صفائي، آسماني سير، ديدار الاهي، قرب ۽ ويجهڙائي رب پاڪ جي، وحي ۽ پيغام رباني، گھنگارن لاءِ سخت نااميدي جي وقت شفاعت ڪرڻ، اعليٰ رتبہ، بلند درجو، مقام محمود، براق، معراج، ڪاري ۽ اچي، يوزپ ۽ ايشيا جو پيغمبر اعليٰ هجڻ، نبين سان گڏجي عبادت الاهي ڪرڻ ۽ سڀني جو اسام ٿيڻ، سڀني آدم زادن جي سرداري، حمد الاهي جو جهنڊو، اللہ پاڪ جي فضل ۽ ثواب جي بشارت ڏيڻ ۽ سندس غضب ۽ عذاب کان پيڇڙن کي ڊيچارڻ، عرش جي مالڪ وٽ عزت، ۽ سندس آڏو گردن جھڪائڻ، اسانت ۽ دياتنداري، هدايت وارو هجڻ ۽ ٻين کي هدايت ڪرڻ، جهانن لاءِ رحمت، رب وٽ رضامنڊو، سوال ۽ دعا جي قبوليت، رب پاڪ جي نعمتن جي ڪماليت، اکين پويين تقصيرات کان معافي، سين جي صفائي ۽ پاڪائي، زمين ۽ آسمان ۾ نيڪ ناسي، هر جا فتحمندي، قلبي قرار، روحاني راحت، ملائڪن جي مدد ۽ همراهي، خدائي حڪمن ۽ قانون قدرت جي فلسفہ ۽ سائنس جو ڪتاب پاڪ ملڻ، اللہ پاڪ ۽ ملائڪ جون مٿس صلواتون پڙهڻ، مخلوقات الاهي کي گمراهي کان ڇڏائڻ، قسمين قسمين معجزا ۽ ڪرامتون سندس هٿان ظاهر ٿيڻ، پٿرن ۽ پٿرن ۽ حيوانن ۽ جانورن جو سائنس ڪالهاڻ، روحاني توڙي جسماني ملڻ جو سندس هٿان جيئڻ، سندس برڪت سان ٿوري شيءِ جو گھڻو ٿيڻ، ڪڪر جو سندس سر مبارڪ

تي ساڻو ڪرڻ، پھڻن جو سندس مبارڪ ھٿن ۾ ذڪر الاهی ڪرڻ، غمن-وھمن دردن-مرضن جو سندس برڪت سان دفع ٿيڻ، دشمنن کان ھميشه اللہ پاڪ جي پناھ ۾ رھڻ، ٻيون بہ اڙاين قسم صفتون جن جو حساب ڏيندڙ بخشيندڙ ذاتار ڪري سگھي ٿو، انسان جي طاقت نہ آھي جو کڻي سگھي.

ھاڻي ويچار ته ڪريو جنھن عالیشان انسان ۾ عام اخلاق ۽ نڪ صفتن کان سواءِ ھي تازيون ذڪر ٿيل صفتون بہ رب پاڪ جون ڏنليون موجود ھونديون تہ ان جو شان دنيا ۾ توڙي آخرت ۾، آسمان تي توڙي زمين تي، اللہ وٽ توڙي ماڻھن وٽ ڪيتري قدر نہ بلند ھوندو. ڇا ڪنھن بہ بزرگ انسان يا ليڊر يا رفاھر جي مجال آھي؟ جو اھڙي صفات سان موصوف انسان سان برابر ٿي سگھي! ڪنھن ويچارِي حق سمجھندڙ حق چيو آھي:

بعد از خدا بزرگ توئي قصہ مختصر.

اھڙو پاڪ ۽ برگزیدو انسان اھڙين صفتن سان موصوف اھڙن اخلاقن سان سينگاريل ٿي ٿو ۽ وروڙبو، تاريخن جا ورق ورائبا ۽ پنا اڻلاڻبا تہ ڪو ڪو نہ ٿيندو. ها، مگر ھڪ حضرت اقدس حضور انور حبيب خدا رسول عربي محمد مصطفيٰ صلي اللہ عليہ وآلہ واصحابہ وسلم۔ اللھم صل علي محمد صاحب البراق والمعراج والمقام المحمود صاحب الاوصاف الحميدة والاخلاق المجيدة وبارک وسلم.

حضور جن جي اخلاق جو تفصيل

ھونءَ تہ حضور جن جا اخلاق ايترا آھن جو جيڪڏھن تفصيل سان لکجن تہ وڏا وڏا دفتر ڀرجي وڃن، مگر ھتي آھي ضروري اخلاق لکندس، جن جي پيروي سان ماڻھن جي ڪجهہ طاقت اسڪان ۾ ھجي.

حضور جن جو عقل

رب تعاليٰ جي وڏين مهربانين ۽ عاليشان نعمتن مان وڏي ذات ۽ نعمت عقل به آهي. جيترو انسان ۾ عقل گهڻو هوندو اوترو هو پنهنجي مولا کي وڌيڪ سڃاڻندو. هي غلط آهي ته جنهن کي علم ۽ عقل هوندو آهي، سو خدا کان ڦري ويندو آهي، هرگز نه. عقل ئي هڪ اوزار آهي، جنهن جي وسيلي سان خدا جي خدائي ثابت ڪري ڏيکاري سگهجي ٿي. ۽ اهو ئي علم ۽ معرفت جو چشمو آهي. سمجهه سوري ۽ راءِ سالم انهيءَ عقل مان هٿ اچي سگهن ٿا: عاقبت انديشي، نفع-نقصان جي پروڙ، حڪومت جو انتظام رکڻ، قسمين قسمين فضيلتون هٿ ڪرڻ، اهي ڳالهون انهيءَ عقل سان ٿي سگهن ٿيون. انهيءَ عقل مان الله تعاليٰ حضور جن کي ايترو ڏياريو جو جيڪڏهن خيال ٿو ڪجي ته اسان جو عقل ئي حيران ٿيو ٿو وڃي. علامه قاضي عياض رحمۃ الله عليه پنهنجي ڪتاب شفا ۾ وهب بن منبه جو قول آندو آهي. وهب چيو ته مون ايڪهتر ڪتاب پڙهيا، مگر سڀني مان معلوم ٿيو ته حضور جن عليه الصلوة والسلام سڀني کان وڌيڪ عقل ۾ اڪابر ۽ افضل آهن. ۽ رب تعاليٰ دنيا جي اول کان وٺي آخر تائين سڀني ماڻهن کي حضور جن جي عقل جي آڏو ايترو ذرو عقل جو ڏنو آهي جيترو واريءَ جو هڪ دائرو، حضور جن جي ساري مبارڪ حياتي جو احوال جنهن ڏٺو هوندو سو سمجهي سگهندو ته پاڻ پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪيتري قدر نه نهايت عقل ۽ تدبير سان هليا آهن. سندن پاڪ حديثون ۽ پيارا سخن جنهن پڙهيا هوندا، اهو پروڙي سگهندو ته پاڻ ڪيتري قدر نه عقل ڪل هئا. پاڻ نه ڪنهن استاد وٽان سکيا، نه ڪنهن مدرسي مڪتب ۾ پڙهيا، نه ڪو ڪتاب پڙهيائون، نه وري پڙهيلن سان ڪا گهڻي صحبت ٿي ڪيائون بلڪل گوشي ۾ گذاريائون. جيئن رب تعاليٰ کين ماءُ پيٽان پيدا ڪيو هو

تيئن ئي رهيا. تنهن هوندي به نبوت ملڻ ۽ رسالت عطا ٿيڻ کان پوءِ دنيا جا قسمن قسمن علم دنيا کي ٻڌايئون، جن کي ٻڌي وڌا وڌا عالم عاقل دنگ رهجي ويا. علم فاسفو (سائنس) علم طب، علم حساب، علم ورثو و ترڪو، علم نسب، علم تمدن و معاشرت، علم قوانين (جڊيشل و سول)، علم انتظام حڪومت، مطلب ته هر علم هر فن جا مولا، هر استاد هر عاقل جا قبلا ۽ ڪعبه هئا. انهيءَ کان سواءِ ٻيون فضيلتون ۽ اخلاق جيڪي منجهن موجود هئا، سي به سندن ڪامل عقل جو نتيجو هو. عربن جي آها ان سڌريل ۽ بگڙيل قوم هئي جن جي سڌرڻ ۽ ماڻهو ٿيڻ ۽ صاحب فضيلت بڻجڻ جو ڪو امڪان ڪونه هو. هو سدائين جنگين جهيڙن ۾ رڌل رهندا هئا. ڪنهن نصيحت ڏيندڙ يا سمجهائيندڙ سڌاريندڙ جي ڳالهه ٻڌڻ ۽ ڪنهن چڱي ماڻهوءَ جي نصيحت تي ڪن ڏيڻ لاءِ وائدا ئي ڪين هئا، مگر قربان وچان حضور جن جي خداداد عقل تان، جنهن سان پاڻ اهڙن بگڙيلن کي سڌاري سمجهائي دنيا ۾ انهن کي ڪامل انسان ڪري ڏيکارايئون. هو منڍ ۾ شوخي ڪندا رهيا، تڪليفون رسائيندا رهيا، مڃڻ کان ڪنڌ موڙيندا رهيا، ايتري قدر جو هوند سياڻپ عقل اڪابرائي وارو انسان هجي ته به ڪنهن نه ڪنهن مهل ضرور بي صبر ٿئي ۽ منجهي پوي، نيٺ اهڙن حيوانن جي سڌارڻ سمجهائڻ کان پيڙاڙ ٿي پري پڄي بيهي، مگر حضور جن پنهنجي مضبوط عقل سان ڪوشش ڪندا آيا ۽ ڪڏهن به سندن پير نه لڏيا آخر ڪامياب ۽ فتحمند ٿيا.

اهي وحشي عرب، جي حيوانن جهڙي حياتي گذاريندا ۽ حضرت کان پهرين پڄندا ٿيندا هئا، سي ئي آخر حضور جن جي بڻان چڪن ٿيڻ لڳا ۽ حضور جن کي پنهنجي آل اولاد مال جان کان وڌيڪ پيارو سمجهڻ لڳا، هي آهي حضور جن جي عقل ڪامل ۽ سياڻپ جو قدر ۽ اندازو. حضور جن جو عقل

مبارڪ ٿي هو جو سندن سڄي رسالت ۽ نبوت جو هڪ زبردست نشان هو، ٻيا اخلاق سڀ انهيءَ کان پوءِ هئا، جي انهي عقل ٿي جي آڌار تي محڪم ۽ مضبوط ۽ منجهن پختي طرح موجود رهيا، جن جو ذڪر آءٌ هاڻي درجي بدرجي ڪندو ايندس.

حضور جن جي اخلاق ڪريمانه جي ثابتي قرآن ڪريم آهي

حضور جن جو استاد آهو هو، جنهن جهڙو استاد ڪڏهن به ڪنهن کي نصيب نه ٿيو هوندو يعني الله رب العالمين. حضور جن کي الله تعاليٰ نه فقط قسمن قسمن علم سيکاريو بلڪ اخلاق جي زيور سان به کين چڱي طرح سينگاريو. قرآن ڪريم ۾ جيڪا به اخلاقي تعليم آهي ۽ جيڪي به نيڪ عادتون ۽ چڱا لچر دنياڻي توڙي ديني قرآن ڪريم ۾ بيان ٿيل آهن، اهي سڀ پهرين حضور جن جي تعليم لاءِ هئا تنهن کان پوءِ سندن آست جي سمجهڻ ۽ سکڻ لاءِ. حضرت امام غزالي رحمه الله عليه احياء العلوم ۾ لکيو آهي، ته سعد بن هشام فرمايو آهي، ته آءٌ هڪ ڏينهن ام المومنين (مومنن جي ماءُ) حضرت عائشه صديقہ رضي الله تعاليٰ عنها (خدا ان کان راضي هجي شال) جي حضور ۾ حاضر ٿيس ۽ حضور انور رسول خدا عليه الصلوة والسلام جي اخلاق بابت پڇومان ته ڪهڙي طرح هئا؟ بيبي صاحبہ فرمايو، ته تو قرآن ڪريم ڪونه پڙهيو آهي ڇا؟ عرض ڪيم ته پڙهيو اٿم. بيبي صاحبہ فرمايو ته حضور جن جي اخلاق ڪريمانه جو شاهد قرآن ڪريم آهي ۽ کين اخلاق جي تعليم سموري قرآن ڪريم ڏني آهي. جهڙي طرح قرآن ڪريم ۾ الله تعاليٰ فرمايو آهي:

خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ

(آيت ۱۹۹ اعراف)

(معافي ڏيڻ جي عادت وٽ ۽ چڱن ڪمن جو حڪم ڏيندو ۽ وعظ ڪندو رھ، ۽ جاھلن کان منھن موڙ، يعني انھن جي پيپرواھي جو خيال نہ ڪر).

۽ اھڙي طرح ٻئي ھنڌ قرآن ڪريم ۾ فرمايل آھي:

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ

ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ

(آيت ۹۰ النحل)

(تحقيق الله تعاليٰ حڪم ٿو ڪري عدل ۽ احسان ۽ مائٽن کي ڏيڻ جو، ۽ بي شرمي جھڙن ڪمن ۽ منع ٿيل افعالن ۽ بغاوت (بي فرماني) کان منع ٿو ڪري.)

۽ ٻئي ھنڌ قرآن پاڪ ۾ ارشاد ٿيل آھي:

وَاصْبِرْ عَلٰى مَا آصَابَكَ اِنَّ ذٰلِكَ مِنْ

عَزْمِ الْأُمُورِ

(آيت ۱۷ سورت لقمان)

(سہ، ۽ صبر ڪر انھن مصيبتن ۽ تڪليفن تي، جي توتي اچن. تحقيق اھي ئي آھن ھمت جا ڪم.)

۽ اھڙي طرح ٻئي ھنڌ بہ قرآن ڪريم ۾ فرمايل آھي:

وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ اِنَّ ذٰلِكَ لَمِنْ اَعْمَارِ الْأُمُورِ

(۴۲- الشوريٰ)

(۽ ٻڪ جنھن صبر ڪيو ۽ ڏوھين کي بخشيو، اھي ئي ڪم - ھمت جا آھن.)

وري ٻئي هنڌ به قرآن شريف ۾ رب تعاليٰ فرمايو آهي :

فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ
(۱۳- المائدہ)

(معافي ڏي انهن کي ۽ درگزر ڪر انهن کان . تعقيب
اللفظ تعاليٰ نيڪ انسانن، احسان ڪندڙن کي محبت ۽
پيار ٿو ڪري.)

۽ ٻئي هنڌ آهي :

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلَحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ
وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا
لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِّنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَن يَكُونُوا خَيْرًا
مِّنْهُمْ وَلَإِنسَاءً مِّنْ نِّسَاءٍ عَسَىٰ أَن يَكُنَّ خَيْرًا
مِّنْهُنَّ وَلَا تَلْبِزُوا أَنفُسَكُمْ وَلَاتَبَايَرُوا بِالْأَلْقَابِ
بَيْسَ الْإِسْمِ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ وَمَن لَّمْ يَتُبْ
فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا
اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ
وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبَ بَعْضُكُم بَعْضًا أَيُحِبُّ

أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ
وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَحِيمٌ.

(۱۲۰۱۱۰- الحجرات)

(مسلمان جيڪي آهن سي پائڻ آهن، پوءِ پنهنجن پائڻ ۾
صلح ڪرايو، ۽ الله پاڪ کان ڊڄو، من اوهان تي
رحم ٿئي. اي ايمان وارو! ڪا قوم ڪنهن قوم سان
مسخري ۽ ٽوڪ نه ڪري مٿان آها لانهي کان (الله وٽ)
وڌيڪ چڱي هجي ۽ نه ڪي زالون ڪن زالن تي
خندو ڪن، مٿان آهي لانهن کان وڌيڪ چڱيون هجن
۽ نه هڪٻئي کي عيب وارو بنايو ۽ نه هڪٻئي تي
بھڙا لقب (الون) رکيو. ايمان کان پوءِ گناه جهڙو
ڪم آهي بھڙو نالو ۽ جي توبه ٿا ڪن پوءِ آهي
گنهگار آهن. اي ايمان وارو! گهڻو ڪري گمان کان
پاسي رهو. ڪي گمان گناه آهن ۽ نه هڪٻئي جي
عينن جي تلاش ڪريو ۽ نه هڪٻئي جي ڪلا ڪريو.
آيا اوهان مان ڪو گهري ٿو ۽ پسند ڪري ٿو؟ ته پنهنجي
مثل پاڻ جو گوشت کائي! پوءِ اوهان نه پسند ڪيو.
۽ خدا کان ڊڄو، تحقيق الله تعاليٰ توبه قبول ڪندڙ
۽ رحم ڪندڙ آهي.)

جڏهن ته حضور جن دنيا جي سڀني مذهبن جا مصلح (سڌاريندڙ)
۽ مذهب اسلام جا پايو وجهندڙ هئا، تڏهن مذهب اسلام ۾
جيڪي به اخلاق حضور جن بيان فرمايا آهن سي آهي ئي آهن
جي منجهن موجود هئا. امام غزالي رحمۃ الله عليه فرمايو آهي،
ته حضرت معاذ بن جبل رضي الله تعاليٰ عنه کان روايت آهي
ته حضور جن فرمايو ته: تحقيق الله تعاليٰ اسلام کي نيڪ
اخلاقن ۽ مڃارن ڪمن سان پرپور ڪيو آهي.

اسلامي اخلاق

انهن نڪ اخلاقن ۽ موچارن ڪمن مان مثال لاءِ هي ڪم آهن: نڪ برتاءُ، شريفانه ڪم، نرم پهلو، نيڪوڪاري جي سخا، مهمان نوازي، چٽن لفظن ۾ سلام چوڻ، مسلمان بيمار جي مزاج پرسي، ڇا نڪ هجي ڇا فاسق بدڪار، مسلمان جي جنازه جي پويان وڃڻ ۽ شامل ٿيڻ، ڪافر توڙي مسلمان پاڙي واري سان چڱو ٿي هئڻ، سفيد ريش مسلمان جي عزت رکڻ، دعوت قبول ڪرڻ، دعوت ڏيڻ، ڏوهي کي معافي ڏيڻ، ماڻهن جي وچ ۾ صلح سانت ڪرائڻ، سخاوت، ڏاتاري، مهربان ٿيڻ. سلام ڪرڻ ۾ اکراني ڪرڻ، ڪاوڙ ۽ غصو ڪاڻڻ، نياز ۽ نورٽ، صفائي ۽ پاڪائي، امانت ۽ دينداري، حيا ۽ شرم. سدائين سچ ڳالهائڻ، اندر ٻاهر هڪ جهڙو رکڻ، بردباري ۽ همت، حلال روزي ڪمائي ڪاڻڻ. اسلام جن ڳالهين کي حرام چيو ۽ ناجائز لهرايو آهي، انهن کان پري رهڻ، جهڙوڪ اجايو وقت وڃائڻ، راند روپ ۽ راڳ رنگ ۾ مشغول ۽ مگن رهڻ، راڳ جا اوزار، ستارون، يڪتارا وغيره استعمال ڪرڻ، ڪلا، ڪوڙ، ڪنجوسائي، ظلم زبردستي، لڳي، مڪر، چغلي، بدسلوڪي. دنيوي رنجش تي مائٽي چڻڻ، بدخلي، هٿ، وڏائي، حيل سازي، بهانه بازي جنهن کي اڇڪلج جا تعليم يافتہ پوليتيڪل پاليسي ڪري سڏيندا آهن. پاڻ کي ٻين کان وڏو سمجهڻ. بيحيائي، حسد، ساڙو، پڪين سان فال يا سڀ وٺڻ. جيئن سنڌ جون زالون ڪانو مان نڪ يا بد فال وٺنديون آهن. بيفرماني، بغاوت وغيره. حضرت انس بن مالڪ رضي الله تعاليٰ عنه فرمايو آهي ته اهڙي نڪ نصيحت هوندي ئي ڪانه جا حضور جن اسان کي نه چئي هوندي يا ڇڏي ڏني هوندون. هن آيت شريف ۾ گهڻو ڪري ٿورن لفظن ۾ گهڻي نصيحت آهي.

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَائِي
ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ
وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

(۹۰- سورت النحل)

(تحقيق اللغه تعالى عدل ۽ احسان ۽ مائتن کي ڏيڻ
جو حڪم ڪري ٿو، ۽ بيحيائي ۽ بد ڪمن ۽ بغاوت
۽ يفرماني کان سخت منع ڪري ٿو. اوهان کي
نصيحت ٿو ڏئي ته من ياد رکو.)

حضرت معاذ فرمائي ٿو ته، هڪ دفعي حضور انور رسول خدا،
نبي عربي محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم مون کي
هن طرح پيارن لفظن ۾ وصيت فرمائي ته: اي معاذ! توکي
وصيت ٿو ڪريان ته الله کان ڊڄڻ، سچ ڳالهائڻ، وفادار رهڻ،
امانت پهچائي ڏيڻ، خيانت نه ڪرڻ، پاڙي وارن جي حقن
جي حفاظت ڪرڻ. يتيم ۽ چورڙي تي باجهه ۽ رحم ڪرڻ،
السلام عليڪم چوڻ، ۽ نيڪ عمل ڪرڻ. وڏين وڏين اسيدن
نه رکڻ، ايمان تي قائم رهڻ، قرآن ڪريم کي سمجهڻ، آخرت
جي محبت رکڻ، حساب ڪتاب الاهي کان ڊڄڻ، نياز ڪرڻ
جي - ۽ جهليان ٿو ۽ منع ڪريان ٿو توکي هن ڳالهه کان
ته، مٿان بد چال ماڻهوءَ جو چيو مڃين - ۽ مٿان ڪنهن عادل
بادشاهه جو به فرمان ٿين ۽ مٿان ڪي زمين تي فساد ڪرين -
۽ توکي وصيت ٿو ڪريان سڳ ڪنهن پهڻ، وڻ ۽ پتر وٺ
الله کان ڊڄڻ جي. وصيت ٿو ڪريان ته، جيڪڏهن
خدانه راسته ڪو گناهه ڪرين وجهين ته جهت توبه ڪجانءِ.
ظاهري گناهه جي ظاهري توبه ڪجهي گناهه جي ڪجهي توبه.

اهڙي طرح حضور جن عليه الصلواة والسلام الله جي پانهن
کي سمجهايندا ۽ ادب سيکاريندا ۽ انهن کي نيڪ اخلاق
ڏي سڏيندا رهيا.

خود حضور جن جا نيڪ اخلاق

حضرت امام حسين رضي الله تعالى عنه فرمايو آهي ته
مون پنهنجي پيءُ کان حضرت جن جي اندر گهر ۾ داخل
ٿيڻ بابت پڇيو:

حضور جن اندر حويلي ۾ ڪيئن خير جو وقت گذاريندا هئا

پوءِ منهنجي پيءُ فرمايو ته پاڻ سونهارا جڏهن پنهنجي
منزل ۾ داخل ٿيندا هئا ته پنهنجي انهيءَ وقت جا به ٿي
ڀاڱا ڪندا هئا: هڪ ڀاڱو خاص الله تعالى جي ڪمن لاءِ،
ٻيو پنهنجي ٻارن-ٻچن کهر وارن ماڻهن جي ڪمن لاءِ، ٽيون
پنهنجي جند جي ضروري ڪمن لاءِ، پوءِ جيڪو وقت جو
ڀاڱو پنهنجي جند جي ضروري گهرجن لاءِ رکندا هئا، تنهن
کي وري ورهائي به ڀاڱا ڪندا هئا، هڪ پنهنجي لاءِ، ٻيو
مخلوق خدا جي لاءِ ۽ گهڻو ڪري آتي خاص خاص ماڻهن
کي اچڻ ڏيندا هئا ته آهي حضور کان سمجهي وڃي عام ماڻهن
کي ٻڌائين سگهين ۽ ڪجهه به نيڪي جي ڳالهه انهن کان
نه لکائيندا هئا. سندن عمدي عادت هي به هوندي هئي
جو فضيلت ۽ نيڪي وارن ماڻهن کي پاڻ وٽ اچڻ ڏيندا
هئا ته انهن جي حال موافق انهن سان رهاڻ ڪندا هئا. ڪي
هڪ ڪم ۽ هڪ گهرج وارا هوندا هئا، ڪي ٻن گهرجن
وارا، ڪي ٻن کان وڌيڪ ڪمن وارا ته انهن کي انهن جي
لياقت پٽاندر انهن ۽ جميع است جي فائدن وارن ڪمن ۾
مشغول رکندا هئا ۽ اهڙيون خبرون انهن کي ٻڌائيندا هئا
جو انهن لاءِ مفيد ٿين ۽ پوءِ پاڻ سڀني کي هي اکر چوندا

هئا ته مون وٽ اچي، جيڪي مون کان ٻڌن ٿا، سي ٻين غير حاضر ماڻهن کي وڃي ٻڌائين ۽ رسائين. هيئن به فرمائيندا هئا ته جي ويچارا پنهنجون ضرورتون ۽ گهرجون مون تائين نٿا پهچائي سگهن، تن جون گهرجون اوهين مون وٽ پهچايو. جو شخص غريبن ييواهن جون گهرجون، پوريون ڪري سگهندڙ ماڻهو ۽ جي ڪن تائين پهچائي ٿو ته الله تعاليٰ قيامت جي ڏينهن انهيءَ جا قدم ثابت رکندو. حضور جن وٽ اهڙائي ذڪر هلندا هئا. اهڙين فائديمند ڳالهين کان سواءِ ٻي ڳالهه ٻڌڻ نه گهرندا هئا. ماڻهو وٽن ايندا به فائدي جا طالب ٿي هئا ۽ موٽندي به ڪجهه نه ڪجهه حاصل ڪري ۽ نڪرندا هئا ته رهبر رهنا ٿي نڪرندا هئا.

حضور جن ٻاهر ڪيئن وقت خبر جو گذاريندا هئا

حضرت امام حسين رضي الله تعاليٰ عنه فرمائي ٿو ته وري حضور جن جي ٻاهر نڪرڻ ۽ ٻاهر گذارڻ بابت مون پنهنجي قبل گاهه کان پڇيو ته حضور جن ڇا ڇا ڪندا هئا؟ حضرت علي رضي الله عنه فرمايو ته حضور جن پنهنجي زبان کي هميشه محفوظ رکندا هئا، مگر معنيٰ ۽ مطلب واري ڳالهه بابت ڪوليندا هئا. ۽ پنهنجن صحبتين جي هميشه دل وٺندا هئا ۽ هنن سان ڪڏهن به اهڙي هلت نه ڪندا هئا، جنهنڪري هو ٽهن يا يزار ٿين. ڪنهن به قوم جو ڪو معزز ۽ رئيس وٽن ايندو هو ته انهيءَ کي پاڻ به عزت ۽ مان ڏيندا هئا ۽ اسلام قبول ڪرڻ کان پوءِ انهن ئي تي انهيءَ کي حاڪم يا وڏو ڪري موڪليندا ۽ مقرر ڪندا هئا. پاڻ ماڻهن کان گوشائو به رهندا هئا، پر نه اهڙيءَ طرح جو انهن کان بلڪل منهن موڙين يا انهن سان بدخلي ڪن، هرگز نه. پاڻ پنهنجن اصحابن (صحبتين) کان چڱيءَ طرح قرب ۽ محبت سان حال احوال پڇندا هئا ۽ هڪڙن ماڻهن کان

ٻين ماڻهن جي خبر چار وٺندا هئا. چڱي کي چڱو چوندا هئا، مڊي کي مڊو. اهڙيءَ طرح جو اڳلو انهي مڊي ڪم کي واهياتي ڪم سمجهي. پاڻ سونهارا هر هڪ ڪم ۾ وڃ ٿا هلندا هئا، نه اڳتي نه پوئتي، نه وڌيڪ نه گهٽ. پاڻ ڪنهن به ڪالهم کان غافل نه هوندا هئا، انهيءَ ڪري ته مٿان سندن صحبتي غافل ٿي پون. هر حال ۾ وٽن سڀ ڪم جي تياري رهندي هئي. حق جي ظاهر ڪرڻ ۾ نه ڪڏهن ڪوتاهي ڪندا هئا، نه حد کان وڌيڪ لنگهندا هئا. گهڻو ڪري ماڻهو وٽن ڏاڍا نيڪ ۽ پلا ايندا ۽ رهندا هئا. وٽن وڌيڪ پتلو ماڻهو آهو ليڪڻ ۾ ايندو هو، جو وٽائن نصيحتون ٻڌي عام طرح ٻڌائيندو رهي. وٽن مرتبو انهيءَ جو وڌيڪ هوندو هو جو ماڻهن سان چڱي وندر وارو هجي.

حضور جن جي مجلس جو نمونو

حضرت امام حسين رضي الله تعالى عنه فرمايو آهي ته، پوءِ مون پنهنجي والد بزرگوار کان حضور جن جي مجلس بابت پڇيو. ٻائي سائين فرمايو ته، حضور جن ڪڏهن به نه اٿندا هئا سواءِ ذڪر سولا جي، ۽ ڪنهن به قوم وٽ ويندا هئا ته جيتي به جاءِ ملندي هين يا جيتي به خالي جاءِ ڏسندا هئا توڻي پڇاڙيءَ ۾ ته آتي ويهي رهندا هئا، ۽ ٻين کي به حڪم ڪندا هئا ته ائين ڪندا ڪريو. هر ڀيرو ڪنهن مٿاهين جاءِ تي ويهڻ جو شوق نه رکجي. وٽن جيڪو به ايندو هو ته ان جي نصيب آهر ان کي اهڙو ته قرب ۽ تعظيم ڏيندا هئا، جو هو سمجهندو هو ته مون تي حضور جي جهڙي مهرباني آهي، اهڙي شايد ڪنهن تي به ڪانه هوندي. وٽن جيڪڏهن ڪو اچي ويهندو هو يا ڪو ڪم کڻي ايندو هو ته پاڻ ڪڪڙي اڳ ۾ کين اٿندا هئا، جيسين هو پاڻ نه اٿي ويندو هو. جيڪڏهن ڪو ماڻهو ڪنهن ڪم بابت

حضور جن کان صلاح مصلحت پهچندو هو ته ضرور انهي جو آهو ڪم پورو ڪندا هئا يا نرمي سان انهي کي جواب ڏيندا هئا، جيڪڏهن ٿيڻ جهڙو نه هوندو هو. ماڻهن سان اهڙا خوش خلق ۽ ڏاتار ٿي رهندا هئا، جو ماڻهو کين پنهنجو آيو ڪري ڄاڻندا هئا. سڀني ماڻهن جو وٽن هڪجهڙو حق رهندو هو. سندن مجلس نهايت نرمي، بردباري، حياءَ ۽ امانت، صبر ۽ آرام جي مجلس هوندي هئي. نه وٽن ڪنهن جي آبرو خراب ٿيندي هئي ۽ نه ڪنهن جي عيب جوئي يا نڪته چيني ٿيندي هئي. ماڻهو وٽن سڀ ڏاڍا باقاعدي ۽ اندازي سان رهندا هئا. هان سندن صحبتي هڪٻئي کي ڏسي وڌيڪ پرهيزگار ٿيڻ جي پيشڪ ڪوشش ڪندا هئا، مگر طبيعت جا سادا ۽ نيورٽ وارا. سندن مجلس ۾ سندن مجلسي وڏي جي عزت رکندا هئا، ۽ ننڍي تي مهربان رهندا هئا، ۽ گهرج واري لاءِ حامي ٿيندا هئا. پرديسي جي حفاظت ۽ خاطرداري ڪندا هئا. حضور جن جو هميشه جيڪو وقت گذرندو هو سو گهڻو ڪري خدائي ڪمن ۾ گذرندو هو، ٻيو پنهنجن لاچارن ڪمن ۾. حضور جن سڀني ماڻهن ۾ وڌيڪ سلڇڻا ۽ خوش خلق هوندا هئا. حضور جن هميشه سٺن جا سرها ۽ خلق جا خاصا هوندا هئا. يعني ماڻهن سان چڱي طرح ملنسار ۽ دل وٺندڙ ٿي ملندا هئا. حضور جن هميشه تڪليفون ۽ اهڃ سهندا هئا ۽ ماڻهن تي مهربان رهندا هئا، ۽ ڪڏهن به پاڻ کي ڪنهن کان بزرگ يا بهتر ۽ برتر نه ڄاڻندا هئا، ۽ نه ڪڏهن دل جا سخت يا ڪاوڙيل هئا. حضرت علي ڪرم الله وجهه کان روايت آهي، ته حضور جن هٿ جا تمام ڪشادا ۽ ڇاتي جا تمام کليل، ۽ آواز جا تمام سچا ۽ وعدي جا تمام وفادار ۽ طبيعت جا تمام نرم ۽ صحبت ۽ مجلس جا تمام شاندار هئا. سندن نمونو اهڙو رعبدار ۽ پيارو هو، جو جيڪو کين اوچتو ڏسندو هو ته هيبت ۾ پئجي ويندو هو، ۽ جيڪو سائن صحبت

۽ رهاڻ ڪندو هو، ته مٿن چڪن ٿي پوندو هو، ۽ جيڪو
 کين ڏسي ڪنهن ٻئي سان واکاڻ ڪندو هو ته هي لفظ
 چوندو هو ته ”مون حضور جن جهڙو نه اڳي ڏٺو نه ٻيو
 ڪو ڏسبو! حضرت انس رضي الله تعالى عنه کان روايت آهي ته
 حضور جن سڀني کان وڌيڪ پرهيزگار، سڀني کان وڌيڪ
 عابد زاهد، سڀني کان وڌيڪ عادل منصف، سڀني کان
 وڌيڪ بردبار ۽ گنير، سڀني کان وڌيڪ ٻوتي پاڪ ۽ گناهن
 کان بچيل هئا. ساڳئي حضرت انس کان روايت آهي ته حضور جن
 سڀني کان وڌيڪ سهڻا، سڀني کان وڌيڪ ڏاتار ۽ سڀني کان
 وڌيڪ پهلووان هئا. پاڻ سونهارا سڀني کان وڌيڪ انسانذات
 تي مهربان ۽ باجهارا هئا ۽ سڀني کان وڌيڪ نافع ۽ فائدو
 پهچائڻ وارا هئا. انسانذات لاءِ ۽ سڀني کان وڌيڪ اهل الخير
 هئا، انسانذات واسطي سڀني کان وڌيڪ صابر ۽ مائيٽا هئا.
 ماڻهن جي نالائقي تي، خارجه بن زيد بن ثابت رضه کان روايت
 آهي ته سندس پيءُ زيد رضه وٽ هڪڙو شخص آيو ۽ اچي
 چيائين ته ”مون کي حضرت رسول الله صلي الله عليه وآله وسلم
 جون ڳالهڙيون ٻڌاء. حضرت زيد رضه چيس ته آءٌ ڪهڙيون
 ڳالهيون حضور جن جون ٻڌايانء. آءٌ سندن پاڙيسري هوس،
 پوءِ جڏهن مٿن خدائي پيغام ۽ ڪلام ايندو هو، تڏهن مون کي
 سڏيندا هئا ۽ آءٌ آهو لڪندو هوس. وٽن ويٺي جيڪڏهن
 دنيا جو ذڪر يا ڳالهه ٻوله، اسين ڪندا هئاسين ته پاڻ به
 اسان جي خاطرائهن ڳالهين ۾ شريڪ ٿيندا هئا ۽ جيڪڏهن
 دنيا جو ذڪر چوريندا هئاسين ته پاڻ به اهڙيون ڳالهيون
 ڪندا هئا ۽ جيڪڏهن ماني ٿيڪي يا قوت گذران جو ذڪر
 اچي پوندو هو ته پاڻ به شامل ٿيندا هئا يعني هروڀرو دنيا جي
 ڳالهين کان بيزار ڪين ٿيندا هئا. دنيا جي ڳالهه جيڪا وٽن
 هلائي هئي ته پاڻ انهي نموني جي ڳالهين ۾ ڳالهين پائي
 ٿيندا هئا. سندن اصحاب (صحابتي) سونهارا سندن روبرو شعر به

ڪڏهن ڪڏهن چوندا ۽ ٺاهيندا هئا، جن ۾ بعضي بعضي
 جاهلانيون ڳالهيون به وجهندا ۽ بيان ڪندا هئا ۽ ڪيندا
 به هئا. ته پاڻ سندن اهو نمونو ڏسي سرڪندا هئا ۽ انهن کي
 چيڻ ۽ ملامت ڪانه ڪندا هئا. مگر ڪا حرام جهڙي ۽
 ناجائز ڳالهه اتفاق سان ڪري وجهندا هئا ته انهيءَ کان پاڻ
 ضرور جهليندا هون. يعني پاڻ سڳورا اصحابن جا نازبردار ۽
 سندن معمولي ڳالهين جا سهندڙ هوندا هئا. پاڻ اڪثر سرڪندا
 هئا ۽ سندن منهن مبارڪ ۾ ڪڏهن به ڪهڻد يا ٿاڻي نه
 هوندي هئي. اصحابن جي آڏو کليل ڳالهائڻ ۽ مرڪڻ ۾ ڪو
 عار ڪونه ڪندا هئا. جيڪڏهن هو ڪيل جهڙي ڳالهه ڪئي
 ڪندا هئا ته پاڻ ان تي سرڪندا بيشڪ هئا ۽ جيڪڏهن
 ڪا عجب جهڙي ڳالهه ڪندا هئا ته پاڻ به عجب وٺندا هئا.
 اسان مٿي لکيو آهي ته اصحاب سونهارا وٽن ڪلندا هئا، سو
 کليل ٽهڪن سان هرگز نه هو. آهي به، سندن نمونو ڏسي
 مرڪڻ جهڙو ڪلندا هئا. ٽهڪ ڏئي کليل کي بي ادبي ڄاڻندا هئا.
 هڪڙي ڏينهن وٽن هڪڙو اعرابي (بهرائي جو ماڻهو)
 آيو، ۽ پاڻ انهي ڏينهن هميشه کان ٻئي نموني تي غمگين
 ۽ منهن ۾ بيخوش ويٺا هئا. هن اعرابي ارادو ڪيو ته آءٌ
 ڪجهه سوال حضور جن کان پڇان، مگر اصحابن وقت جي
 مناسب نه سمجهي هن کي جهايو. هن اعرابي چيو ته ڇڏيو!
 مون کي قسم آهي انهي ذات پاڪ جو جنهن کين نبي برحق
 ڪري دنيا ۾ موڪليو آهي، آءٌ کين تيسين نه ڇڏيندس ۽
 سندن تيسين پچر نه ڦٽي ڪندس جيسين پاڻ سرڪندا نه،
 ائين چئي پوءِ اهو اعرابي چوڻ لڳو ته يا رسول الله (صلي الله
 عليه وآله وسلم)، اسان ٻڌو آهي ته جڏهن ماڻهو هڪ ٻي ڀي مرندا
 ته دجال پليد ڪٿي ٺاهي پيو ماڻهن کي ڏيندو. منهنجا ماءُ - ٻي ۽
 توتي قربان ٿين! اوهان جي هن بابت ڪهڙي راءِ آهي؟
 آءٌ انهيءَ ڪٿيءَ مان نه ڪان ۽ ٻلي مري وڃان! يا ٻلي

وئي کان ۽ پيت پري الله تعاليٰ جا ويٺو شڪرانا ڪريان
۽ رب تي ايمان آڻيان ۽ هن پليد کي بلڪل نه مڃان؟
حضور جن هن جو اهو گفتو ٻڌي مُرڪي وڌو ايتريقدر جو
سندن اندريون هوڙون به ظاهر ٿي پيون. مرڪي پوءِ
ٻاڻ فرمايائون ته ائين نه ڪجانءِ! جيئن ٻين مومنن کي رب تعاليٰ
نور ايمان سان ڀيرواه ڪندو تيئن توکي به ڀيرواه ڪندو،
مگر صبر نه ڇڏجانءِ ۽ ڪافر جو نه ڪانڄانءِ!

حضور جن ڏاڍا دل جا مهربان هئا ۽ اصحابن سونهارن
جي خاطري اهڙي ڪندا هئا، جهڙي ڪو ابو اولاد جي ڪري.
جيڪڏهن ڪو اصحابي لاچار سببان مجلس ۾ اتفاق سان حاضر
ٿيو ته پاڻ ان جي پڇا ڪندا هئا ۽ جيڪڏهن ڪو اصحابي
ڪنهن ڏينهن حضور ۾ حاضر نه ٿيو ۽ ٻئي ڏينهن آيو ته
گهڻو ڪري پاڻ اهڙي اصحابي کي هي پيار جا لفظ چوندا هئا
”شايد تُو اي منهنجا پيءُ مون کان يا منهنجن ٻين ڀائرن
(اصحابن) کان ڪا تڪليف ڏئي جو نه آئين؟“ حضور جن جي
عادت هوندي هئي ته جڏهن سندن ڀائرن (اصحابن) مان
ڪوبه ٿي ڏينهن نه ايندو هو ته ان جي تمام گهڻي پڇا ڪندا هئا.
پوءِ جيڪڏهن معلوم ٿيندو هئن ته ڪاڏي ٻاهر روانو ٿيل آهي
ته سندس حق ۾ خير سلامتي جي دعا گهرندا هئا ۽ جيڪڏهن
معلوم ٿيندو هئن ته شهر ٿي ۾ آهي ته ڪريمانو قرب ڪري
پاڻ ان وٽ پنڌ ڪري ويندا هئا ۽ جيڪڏهن معلوم ٿيندو هئن
ته بيمار آهي ته ٻاجه ڪري پاڻ ان جي طبيعت پرسي لاءِ
ويندا هئا.

حضور جن اصحابن سان اهڙو ته خوش منهن ڪندا هئا،
۽ هر هڪ کي اهڙي ته تعظيم ڏيندا هئا، جو سڀڪو ڀائيندو هو
ته مون جهڙو عزت ۽ تعظيم وارو حضور جن وٽ ڀيو ڪونه
هوندو. حضرت عمرو بن العاص رضي الله تعاليٰ عنه کان

روايت آهي ته حضور جن شرير ۽ بد معاش ماڻهوءَ سان به اهڙيءَ طرح منهن ڏيندا هئا ۽ گفتگو ڪندا هئا، جو هو موهجي ويندو هو ۽ پنهنجي شرارت ٿي وسري ويندي هيس. پاڻ هر هڪ صحبتي ۽ مجلسي سان مٿن-ماتڻ جهڙا حال پائي ۽ همدرد هوندا هئا ۽ ڪنهن ڏي به بچان جي نظر سان نه نهاريندا هئا. غريب کان غريب کي به امير جهڙي آبرو ڏيندا هئا. سندن نظر مبارڪ ۾ غريب-غني، امير-فقير سڀ هڪجهڙا هئا. پاڻ سڀني کي هڪ رنگ ۾ رنگي ڇڏيو هوائون. پاڻ دل جا ڏاڍا نرم ۽ صفا هوندا هئا. الله تعاليٰ سندن تعريف ۾ ڪين مخاطب ڪري هيئن فرمايو آهي:

فِيمَا رَحِمَهُ مِنَ اللَّهِ لَئِنْ لَهْمُ وَلَوْ كُنْتَ
فَظًّا غَلِيظًا أَلْقَبُوا مِنْ حَوْلِكَ

(۱۵۹- آل عمران)

(ترجمو: الله تعاليٰ جي رحمت ۽ پاڇهه آهي جو تون انهن سان نرم ٿي هلين ٿو ۽ جيڪڏهن شوخ ۽ دل جو سخت هجين ها ته ضرور هو توکان پري گذارين ها.)

حضرت انس رضي الله تعالى عنه کان روايت آهي: حضور جن وٽ هڪڙو شخص ويٺو هو، جنهن جي ڪپڙن ۾ ڪجهه هيڊو رنگ اڳل هو. مگر جڏهن ته حضور جن پاڻ ڪنهن هڪڙي کي خاص طرح ڪين ٺوڪيندا هئا، تڏهن اٿن وقت ٻين کي فرمايائون ته جيڪڏهن اوهين هن کي چئو ته آئنده هيڊو رنگ استعمال نه ڪري ته تمام چڱو. هاڻو، ڪڏهن ڪڏهن پاڻ سونهارا اهڙين ضروري ڳالهين واسطي سڌي طرح به چئي ڏيندا هئا. جيئن حضرت عبدالله بن عمرو بن العاص کان روايت آهي ته هڪ دفعي حضور جن

مون کي ٻه ڪپڙا ڪهنبي رنگ جا ڍڪيل ڏنا ته فرمائڻ لڳا ته اهي ڪهنبا ڪپڙا ڪافرن جي پوڻاڪ آهي، تون نه ڏيکيندو ڪرا! ٻي روايت آهي ته حضرت عبداللہ ٻچن ٿا ته ڀلا حضور! اهي ڏوئي ڇڏيان ته فرمائڻ لڳا ته بلڪ ساڙي ڇڏا يعني تنبيه طور چيائونس ته ساڙي ڇڏ نه ڪمآ. پاڻ سڳورا جڏهن وعظ ڪندا هئا ته ڪنهن خاص ماڻهوءَ جو نالو وٺي ان کي ڪين سمجھائيندا هئا، بلڪ عام طرح نصيحت ڏيندا هئا. جيڪڏهن ڪين ڪئي ڪنهن خاص ماڻهوءَ جي ڏوم يا اجائي هلت جي خبر به ملندي هئي ته ڪڏهن به ان جو نالو ظاهر ڪري انهيءَ ڏوم بابت نصيحت نه ڏيندا هئا، بلڪ فرمائيندا هئا ته قوم جو ڪهڙو نه حال آهي! ههڙا ههڙا عيب منجهن آهن، يا چوندا هئا ته افسوس قوم جا ماڻهو ڪهڙا نه زوراور آهن، جو ههڙيون ههڙيون ڳالهيون ٿا ڪن! جيڪڏهن پاڻ ڪنهن کي ڪو اجايو ڪم ڪندي ڏسندا هئا ته سڀني کي جهليندا هئا ته هن کي هروڀرو نه ٿو ڪجو. پوءِ آهستي آهستي ۽ هوريان هوريان ان کي سمجھائيندا هئا. پاڻ ٻڌيءَ ڳالهه تي ڳنڍ ڪين ڏيندا هئا ۽ نه هڪڙي جي لائي-چائي ٻئي جي حق ۾ مڃيندا هئا. حضور جن گهڻو ڪري فرمائيندا هئا ته اي دوستو! اوهين ڀلائي ڪري منهنجن دوستن جون مون وٽ چڱيون ڳالهيون ڪندا ڪريو ۽ انهن جا عيب مون وٽ بيان نه ڪندا ڪريو. مون کي هي ڳالهه ڏاڍي وڻي ٿي ته آءٌ پنهنجن دوستن کي ملان ۽ انهن وٽ وڃان ته منهنجو سينو انهن لاءِ صاف ۽ سالم هجي. پاڻ سونهارا جيڪڏهن ڪن اصحابين کي ڪنهن پاسي ڪم لاءِ موڪليندا هئا ته انهن کي هميشه سمجھائيندا هئا ته مٿي منهن جا ٿي گذارجو، اهڙا نه ٿي هلجو جو هو اوهان کي ڏسن ۽ نفرت (بُڇان) ڪن ۽ هلڪا ۽ سنهنجا ٿي هلجو، بار خاطر نه تجو. حضور جن جڏهن پنهنجي ڪنهن اصحابيءَ کي ملندا هئا ته هٿ-هٿ

پر ڏٺي ملڻ کان اڳ، سلام ڪندا هئا ۽ سلام ڪري پوءِ هٿ-هٿ پر ڏٺي آڱريون آڱرين سان ملائي ٿورو زور سان مٿ ڀڙيندا هئا. پاڻ سونهارا جيڪڏهن ڪنهن اصحابيءَ سان ملندا هئا ۽ ڪنهن سببان انهيءَ سان آئندا هئا ته تيسين پاڻ کين موٽندا هئا، جيسين هو شخص پاڻهي نه موٽي، جيڪڏهن ڪو اصحابي ملاقات وقت هٿ-هٿ پر ڏٺي ملندو هون ته پاڻ هٿ نه ڪڍندا هئا، جيسين هو پاڻ هٿ نه ڪڍندو هو. ۽ جيڪڏهن ڪو اصحابي ڪا ڪجهي ڳالهه سندن ڪن مبارڪ ۾ ڪرڻ گهرندو هو ته پاڻ ڪن ويجهو ڪندا هئا ۽ تيسين ڪن پري نه ڪندا هئا، جيسين هو پاڻ پري نه ٿيندو هو. حضورجن سان جيڪڏهن ڪو اصحابي اچي ملندو هو ته پاڻ انهيءَ جي پٺي ٺپري يا مٿي تي قرب جو هٿ گهمائي دعا به ڪندا هئا. کين ڪوبه جيڪڏهن سڏ ڪندو هو ته هميشه جواب ۾ فرمائيندا هئا ”لبیک!“ يعني حاضر. ۽ پاڻ هميشه اصحابن کي ڪنهن نه ڪنهن عزت واري نالي يا لقب سان سڏيندا هئا. پاڻ جڏهن ڪن چوڪرن وٽان اچي لنگهندا هئا ته مٿن سلام ڪري، انهن کي خوش ڪندا هئا. پاڻ جڏهن ڪنهن مسافريءَ تان ايندا هئا ته اول گهر ۾ ننڍڙا ٻار وٺڻ پيش ڪيا ۽ ملایا ويندا هئا. پاڻ سونهارا ٻارن ۽ ٻچن تي زياده مهربان ۽ باجھارا هئا. وٺڻ جيڪي ننڍڙا ٻار ماڻهو کڻي ايندا هئا ته پاڻ ڪجور وات مبارڪ ۾ چٻاڙي انهيءَ ٻار کي کارائيندا ۽ برڪت جي دعا ڪندا هئا. حضورجن پنهنجن دوستن انصارن کي ملڻ ويندا هئا ۽ سندن ٻارڙن تي به سلام ورائيندا ۽ انهن جي مٿن تي هٿڙا گهمائيندا هئا. پاڻ حضرت امام حسن رضي الله تعالى عنه ۽ حضرت امام حسين رضي الله تعالى عنه کي پنهنجي پٺيءَ مبارڪ تي کڻندا ۽ چاڙھيندا هئا ۽ ڪڏهن ڪڏهن آڻ وانگي بانسڙا ٿي هلندا هئا، جيئن صاحبزادا خوش ٿين ۽ پاڻ مرڪي چوندا!

هئا ته واه واه! اوهان جو آڻ ڏاڍو چڱو آهي ۽ اوهين ڏاڍا چڱا پيلھ سوار آھيو. هڪڙي دفعي پاڻ نماز ۾ سجدو پئي ڪيائون ته حضرت امام حسن رضي الله عنه سندن مٿان چڙهي ويٺو، پوءِ پاڻ سجدو ۾ ايتري دير ڪيائون، جيترو صاحبزادو پاڻهي پنهنجي مرضيءَ سان لڳو. حضور جن نيڪ ماڻهن کي سندن اخلاق موجب تعظيم ڏيندا هئا ۽ شريف ۽ شان وارن تي گهڻو احسان ڪندا هئا. پاڻ پنهنجن ننڍن وڏن، پراهن ويجهن ماڻهن کي عزت ڏيندا هئا. انهن سان هميشه مائٽي ڪنديدا هئا، مگر پنهنجن ماڻهن کي به ڪنهن ٻئي افضل ۽ زور ڀلي ماڻهوءَ کان وڌيڪ نه ڄاڻندا هئا. پاڻ پنهنجي ڏاڏنڪ بني هاشم کي عزت ڏيندا هئا. حضور جن حضرت عباس تي تمام وڌيڪ مهربان هئا ۽ حضرت عباس کي اهڙي عزت ڏيندا هئا، جهڙي ٻئي عزت ڏني پئي ڪي! جيڪڏهن حضور جن کان ڪو مسافريءَ لاءِ موڪلائيندو هو ته پاڻ موڪلائي مهل هي الفاظ چوندا هوس: تنهنجو دين، تنهنجي امانت ۽ تنهنجن عملن جا نتيجا الله تعاليٰ جي حوالي ڪريان ٿو. پاڻ جيڪڏهن نماز پڙهندا هئا ۽ ڪو سندن لاءِ اچي ويهندو هو ته نماز ڊگهي نه ڪندا هئا. نماز جلدئي پوري ڪري پوءِ ان شخص ڏي منهن ڪندا هئا ۽ پڇندا هوس ته تنهنجو ڪو ڪم آهي؟ جيڪڏهن هن جو ڪو ڪم هوندو ته اهو لاهي، پوءِ وري نماز شروع ڪندا هئا. پاڻ اُٿي جي آدرپاءُ ڪندا هئا. بعضي بعضي ته پنهنجو ڪپڙو به انهيءَ کي وڇائي ڏيندا هئا، اگرچہ انهيءَ سان ڪا مائٽي يا تڻج شريڪائي نه به هوندي هين. وٽن جيڪڏهن ڪو نئون ماڻهو ايندو هو ته پنهنجو وهائو ڪٿي ان کي ڏيندا هئا. ٻي جيڪڏهن هو انڪار ڪندو هو ته زور ڪري به قبول ڪرائيندا هوس. حضرت انس بن مالڪ رضي الله تعاليٰ عنه فرمايو ته مون سڄا ڏھ ورعيءَ حضور جن جي خدمت ڪئي، مگر پاڻ ڪريمن

مون کي ڪڏهن رکڻو آف به ڪانه چئي ۽ جيڪڏهن ڪم ڪري ايندو هوس ته ڪڏهن به مون کي ائين ڪونه چوندا هئا ته اهو ڇو ڪيئي، جيڪڏهن ڪم ڪم ٿيو ڪري ويندو هوس ته ڪڏهن به مون کي نه چيائون ته ڇو ٿيو ڪيئي؟ ساڳيو حضرت انس رضه فرمائي ٿو ته آءٌ ائين ورهيه جو هوس ته حضور جن جي خدمت ڇاڪري لاءِ حضور ۾ حاضر ٿيو هوس ۽ سڄا ڏهن سال سندن حاضريءَ ۾ رهيس، مگر قربان وڃان سندن قربن تان، پاڻ ڪريمن قرب وارن ڪڏهن به مون کي ڪنهن ڪم تان نه جهڻڪيو. پر جيڪڏهن ڪو حويلي جي ماڻهن مان مون کي ڪشي جهڻڪيندو به هو ته پاڻ فرمائيندا هئا ته ”نه چئوس ڇڏي ڏيوس، جيڪڏهن اهو ڪم ٿيو هجي ها ته ٿي پوي ها.“

ساڳئي حضرت انس رضه کان روايت آهي: فرمايو حضرت انس رضه ته هڪڙي ڏينهن آءٌ حضور جن مان گذرڻي ويس ۽ کين هڪ نجراني چادر ڍڪيل هئي، جنهن جا ٻوٽا ٿلها ۽ ڪٽورا هئا. اوچتو کين هڪڙي اعرابي (ٻهراڙي جي ماڻهو) انهيءَ چادر کان وٺي هڪ سخت چيبي ڏني، جنهنڪري سندن ڪلهي مبارڪ تي ڏنوئي بيٺو. اهو اعرابي چيبي ڏني ڇوڻ لڳو: اي محمد عليه الصلوات! مون کي ڪجهه ڏيار؟ حضور جن ڏانهن نھاري سر کي ڏنو ۽ حڪم ڪيائون ته هن کي راضي ڪريو. حضور جن طبيعت جا سدا بهار ۽ ڪيلفا هوندا هئا نه دل جا ڪٽور ۽ سخت.

آل المومنين (مومنن جي ماءُ) بيبي عائشه رضي الله تعالى عنها کان روايت آهي ته حضور جن هميشه حياءَ وارا ۽ شرميلا هوندا هئا ۽ نه بازارين ۾ ڪڏهن وڏي واڪي سان ڳالهائيندا هئا ۽ نه ٻچڙائيءَ جو عوض ٻچڙائي سان ڏيندا هئا. ڏوهاري کي معافي ڏيندا ۽ چهر پوشي ڪندا هئا. حضرت امام غزالي رحمه الله عليه احياء العلوم ۾ لکيو آهي ته توريت ۾ حضور جن

جي تعريف هنن لفظن ۾ لکيل آهي: محمد (عليه الصلوة والسلام) الله تعاليٰ جو رسول منهنجو نيڪ ٻانهو آهي، نه دل جو سخت ۽ ڏاڍو، ۽ نه بازارين ۾ بلند آواز سان ڳالهائيندڙ، ۽ نه بچڙائي جو عوض بچڙائي سان ڏيندڙ، بلڪ ڏوهاري کي معافي ڏيندڙ ۽ چهر پوشي ڪندڙ آهي. سندس چهر جي جاءِ مڪي ۽ لڏي وڃي رهڻ جي جاءِ مديني ۾ ۽ سندس حڪمراني شام ۾ هوندي، گوڏ ٻڌندڙ هوندو ۽ ساڻس ڪڏ قرآن پاڪ ۽ علم جا حافظ ۽ مشنري (واعظ) هوندا هئا. پير ڏوئيندڙ هوندو. اهڙيءَ طرح سندن تعريف انجيل ۾ به آهي. پاڻ ڪنهن تي ظلم نه ڪندا هئا ۽ نه ڪنهن کي ماريندا هئا، اگرچہ ڪنهن مار جهڙو ڪم به ڀلي ڪئي ڪيو هجي. ڪو ماڻهو ڪو ڏوهه ڪري، جيڪڏهن وٽن معافي گهرندو هو ته پاڻ هڪدم معافي ڏيندا هئا، ڪهڙو به ڏوهه هوندو هو. جيڪڏهن ڪو بد بخت حضور جن کي ايڏائيندو يا اهڃ رسائيندو هو ته پاڻ چهر پوشي ڪندا هئا ۽ زبان مبارڪ سان هي لفظ فرمائيندا هئا، ”الله رحمت ڪري منهنجي پاڻ سوسپا تي، جنهن کي مون کان وڌيڪ تڪليفون رسيون، مگر صبر ڪيائين.“ جيڪڏهن جائز راند سندن اڳيان گذرندي هئي ته پاڻ ڏسندا هئا ۽ جيڪڏهن ڪو بد بخت کين سخت لفظن سان گهٽ-وڌ چوندو هو ته پاڻ سهندا هئا ۽ ڪو به عوض ڪونه وٺندا هئا. جيڪڏهن حضور جن کي ڪو ماڻهو ڪنهن جي به حق ۾ بددعا (ڀڃت) لاءِ استدعا ڪندو هو ته پاڻ هرگز ڪنهن کي ڪين پڻيندا هئا، بلڪ هٿين چڱي دعا ڪندا هئا. پاڻ سونهارن ڪڏهن به ڪنهن پنهنجي بيبي يا خادم (نوڪر) وغيره کي پنهنجن هٿن سان مار نه ڪڍي، مگر جهاد (ڪافرن سان جنگ) ۾ ڪافرن کي ماريائون. حضرت انس رضي الله تعاليٰ عنه کان روايت آهي ته پاڻ سونهارن کي جيڪڏهن ڪو نوڪر ڪاوڙائيندو

هو ته حضور جن فرمائيندا هئا: جيڪڏهن قيامت جي ڏينهن
 عوض ڏيڻ ۽ حساب ڪتاب جو ڊپ نه هجي ها ته هوندا
 هن ڏندڻ مان مار ڪيائون ها. جڏهن ته احد جي جنگ ۾
 ڪافرن سندن ڏند مبارڪ شهيد ڪيا ۽ منهن مبارڪ تي
 ڌڪ لڳن، تڏهن اصحابن سونهارن کي ڏاڍو ڌڪ ٿيو ۽
 سڀني عرض ڪيو ته سائين! جيڪڏهن ڪافرن کي پتيو ته چڱو.
 پاڻ فرمايائون ته مون کي رب تعاليٰ دنيا ۾ نه پيدا ڪيو آهي
 پرئيندڙ ۽ نه لعنتون وجهندڙ، پر آءٌ دنيا ۾ مخلوق خدا جي
 حق ۾ چڱي دعا ڪندڙ ۽ خاص رحمت ٿي آيسو آهيان.
 خدايا تون منهنجي قوم کي هدايت ڏي، چو ته اهي مون کي
 نقا سڃاڻن ۽ نقا ڄاڻن! حضور جن ڪڏهن به پنهنجي نفس جي
 خاطر ڪاوڙ نه ڪئي ۽ نه پنهنجي نفس جي پاران ڪنهن کان
 به ڪڏهن ڀلو يا عوض ورتئون. پاڻ ڪاوڙ تڏهن ڪندا
 هئا، جڏهن ڏسندا هئا ته الله تعاليٰ جون عزت واريون شيون
 ٿيون بي عزت ٿين، پوءِ سندن ڪاوڙ کي ڪو ڪونه
 هٽائي سگهندو هو، جيسين حق پورو نه ٿيندو هو. کين جڏهن
 معمولي طرح ڪاوڙ ايندي هئي ته پاڻ منهن کڻي پاسي
 ڪندا هئا. ويجهو، پراهون، هيٺو ۽ ڏاڍو حق جي ڳالهه ۾
 وٽن برابر ۽ هڪ جهڙو هوندو هو. حضرت امام حسن رضي الله
 تعاليٰ عنه کان روايت آهي: امام حسن رضي الله تعاليٰ عنه
 چيو ته مون پنهنجي بي ڪان حضور جن جي هلت چلت بابت
 پڇيو ته پاڻ سونهارا پنهنجن رفيقن سان ڪيئن هلندا هئا؟
 بابي سائينءَ فرمايو ته پاڻ سڳورا هميشه منهن ۾ خوش ۽ خليف
 صحبت جا نرم هوندا هئا، پاڻ دل جا سخت ۽ طبيعت جا
 شوخ ۽ زبان دراز يا بد سخن ۽ ماڻهن جا عيب ڳوليندڙ بلڪل
 ڪين هئا. جا ڳالهه سندن طبيعت کي نه وڻندي هئي تنهن کان
 چهر پوشي ڪندا هئا. جو وٽن ڪا آسيد رکي ايندو هو ته
 نا آسيد ٿي نه موٽندو هو. ٽن ڳالهين کان پنهنجي نفس کي

بڄائيندا هئا: رياءُ (ڏيکاءُ) ٿوندي، اجايو ۽ بي مطلبو ڪم ڪرڻ.
 ۽ ٽن ڳالهين کان ماڻهن کي بڄائيندا هئا: ڪنهن کي بچڙو
 نه چوندا هئا نه ڪنهن جو عيب ڳوليندا هئا ۽ نه ڪنهن جي
 آگاهڙ جي جاچ ڪندا هئا. ثواب جهڙي ڳالهه کان سواءِ
 ڪجهه به نه ڳالهائيندا هئا. پاڻ سونهارا جڏهن ويٺا گفتگو
 ڪندا هئا ته سندن مجلسي اصحاب سونهارا ڪنڌ هيٺ ڪيو
 ويٺا هوندا هئا. اهڙيءَ طرح جو چڻ سندن مٿن تي پکي ويٺا آهن.
 پوءِ جڏهن پاڻ ڳالهه پوري ڪري پس ڪندا هئا، تڏهن
 اصحاب سونهارا به ڳالهه ٻولهه. ڪندا هئا. پر حضور جن جي
 حضور ۾ اصحاب سونهارا ڪڏهن به ڪنهن ڳالهه تان جهيڙو
 جهيڙو نه ڪندا هئا. جيڪو ڪو وٽن سندن ڳالهائين جي
 وچ ۾ ڳالهائيندو هو ته اصحاب سونهارا انهي کي جهليندا هئا،
 ۽ سڀڪو ڌار ڌار وٽن ڳالهائيندو هو. جيڪڏهن ڪو گڏيل
 ڪم وٺي ايندا هئا ته هڪڙو پهريون منجهان ڳالهائيندو هو.
 جنهن ڳالهه تان اصحاب سونهارا ڪلندا هئا يا عجب وٺندا هئا
 ۽ آهو ڪم يا ڳالهه برابر ڪلڻ يا عجب جهڙي هوندي هئي
 ته پاڻ به انهن سان گڏجي ڪلندا ۽ عجب وٺندا هئا. ائين
 نه ته مدد مع ٿيا ويٺا هوندا هئا يا پنهنجن صحبتين رفيقن جي
 اڳيان يا انهن سان گڏ ڪلڻ يا عيب سمجهندا هئا، هرگز نه.
 جيڪڏهن ڪو مسڪين يا مسافر ڪا دانهن کڻي ايندو هو ته
 پاڻ ان جو ڳالهائڻ ڪن لائي ٻڌندا هئا ۽ سوال ان جو چڱيءَ طرح
 سڻندا هئا. جيئن ته سندن حاضري ۾ رهندڙ اصحاب سونهارا
 انهي جو ڪم پورو ڪري ڇڏيندا هئا. پاڻ فرمائيندا هئا ته
 جڏهن ڪو احتياج مند ڏسو ته انهي سان نرم ٿي هلو، ۽
 سندس ڪم جي پورائي جي ڪوشش ڪريو. پاڻ ڪنهن جي
 تعريف نه ٻڌندا هئا، مگر جيڪو احسان جي سچي ۽ واجبي
 تعريف ڪندو هو. پاڻ ڪنهن کي به ڳالهائڻ کان نه
 جهليندا هئا، جيڪي هو حد کان نه لنگهندو هو. جيڪڏهن

حد کان لنگهندو هو ته پوءِ پاڻ جهليندا هئا يا آئندا هئا، جنهنڪري هو کڻي ڳالهه پوري ڪندو هو. حضور جن مسڪينن جا دوست غريبن جا يار هئا. جيڪڏهن ڪو غريب ۽ سڄو هوندو هو ته غريبت ۽ سڄائي جي ڪري انهي کي گهٽ ڪين سمجهندا هئا. پاڻ دنيا ۾ ائين گذاريندا هئا، جيئن ڪو واٽ واهو پرديسي مسافر گذاري، کين کاڌي پيئي لاءِ جيڪي موجود ٿي ملندو هو ته بسم الله ڪري کائيندا هئا ۽ کائي پوءِ ڏيندڙ ڏاتار جو شڪر ڪندا هئا، ۽ ڪڏهن به ڪنهن سادي کاڌي مان وريڪ يا عيب نه ڪيندا هئا. جيڪي ملندو هون سو کائيندا هئا، جتي ايندو هون آتي سمهندا هئا. جيڪڏهن ڪو هنڌ بسترو نه هوندو هو ته زمين تي ئي ليٽي پوندا هئا. پاڻ اڪثر هيئن فرمائيندا هئا:

ڪن في الدنيا ڪانڪ غريب او عابر سبيل

(دنيا ۾ ائين گذار، جيئن ڪو مسافر پرديسي يا واٽ واهو.)

سندن طبيعت ۾ نياز ۽ نيوزت ڏاڍي هئي. پاڻ جڏهن کائڻ ويهندا هئا ته غريبن مسڪينن وانگي ويهي کائيندا هئا. ٽيڪ ڏئي يا ڪرسي ميز تي ڪونه کائيندا هئا. فرمائيندا هئا ته آءٌ به خداوند پاڪ جي ٻانهڙن مان هڪ ٻانهڙو آهيان، ۽ ٻانهن وانگي ويهي ٿو ڪان. کين کير، مٺاڻ ۽ گوشت اڪثر پسند هو. ۽ پاڻ ساڄي هٿ سان کائيندا هئا ۽ ساڄي هٿ سان سڀڪو ڪم ڪندا هئا. مگر استنجا ۽ نڪ صاف ڪرڻ، اهي ٻئي ڪم ڪاهي هٿ سان ڪندا هئا. جنهن شيءِ ۾ ڪا ٽڪي بانس هوندي هئي جهڙي ڪڇي ٿوڻ يا ڪڇو بصر ته پاڻ ڪين کائيندا هئا. ڏندن مان سندن ڏاڍي دل هوندي هئي، چو ته پاڻ مٺائي ۽ صفائي کي پسند ڪندا هئا. پاڻ مڪلف ۽ لُڪ واريون شيون ڪين پسند ڪندا هئا، مگر خوشبو ۽

سُرهان ڏاڍي وڻندي هُين. پاڻي پيئڻ وقت ٽي ساهيون ڪڻدا هئا. کين مٺو ۽ ٿڌو پاڻي پسند هوندو هو. سندن پيالو ڪاٺ جو هوندو هو، جنهن ۾ هڪ زنجيري لوھ جي پيل هوندي هئي. پاڻي اڪثر انهي پيالي ۾ پيئندا هئا. ڪاٺ کان اکب به پوءِ به هٿ ڌوئندا هئا. پاڻ ڪاٺ مهل بسم الله پڙهندا ۽ بس ڪرڻ مهل هي لفظ چوندا هئا:

الحمد لله الذي اطعمنا واسقنا وجعلنا من المسلمين

(ساراه آهي انهي مولا سائين جي، جنهن اسان کي ڪارايو پياريو ۽ مسلمانن مان پيدا ڪيو.)

پاڻ گهڻو ڪري گيره پنجن آگرين سان کين ڪڻدا هئا، جنهن مان معلوم ٿيندو هو ته کين ٿورو ئي کائڻو آهي، ۽ پاڻ ڪاٺ مهل اڪثر اوڪئون ويهي کائيندا هئا، ۽ فرمائيندا هئا ته آءٌ هن طرح انهي ڪري ٿو کان، جو نوڪر ۽ ٻانهان انهيءَ طرح کائيندا آهن، چالاڪ ته انهن کي هميشه پنهنجي ڌڻيءَ جو خيال رهندو آهي، سو آءٌ به انهي ڪري ائين کان ٿو ته مٿان مالڪ جو سڏ ٿيم ته جلد اوڏاهين وٺي پڄان. ٻه ٽي گره جيڪي کان ٿو سو رڳو حياتي ۽ قوت گذران لاءِ، نه پيٽ پرڻ لاءِ. حضور جن کي جيڪڏهن ڪو مشڪل پيش ايندو هو ته پاڻ نماز پڙهڻ شروع ڪندا هئا، ۽ فرمائيندا هئا ته انسان سجده ۾ پنهنجي مولا سان اوڏڙو ٿو ٿئي. پاڻ هر حال ۾ پنهنجي مولا جو ذڪر ڪندا هئا. ڪاٺ پيئڻ، آڻڻ ويهڻ، سهڻ جا ڳڻ، مسجد ۾ وڃڻ ۽ مسجد مان نڪرڻ، گهر ۾ وڃڻ، گهر مان نڪرڻ، رڳو جاءِ ضرور ۾ وڃڻ وقت به الله تعاليٰ کي نه وساريندا ۽ هيئن چوندا هئا:

اللهم اعوذ بك من الخبث و الخبائث

(خدائيا، گندگي ۽ غلاظتن کان بچائين.)

مطلب ته ڪنهن به حال ۾ سندس ذڪر فڪر کي نه ڇڏيندا هئا. سندن سمهڻ، جاڳڻ ۽ آڻڻ ويهڻ سڀ عبادت هو. شاھ پٺاڻي ۽ چيو آهي ”ستائي جاڳڻ نيٺ عبادت جن جي.“ پاڻ سڀني اکين نين جي عزت رکندا هئا ۽ فرمائيندا هئا ته:

لا تفضلواني على يونس

(مون کي رڳو حضرت يونس عليه السلام کان به وڌيڪ وڏو نه سمجهو.)

سندن پرهيزگاري اهڙي هوندي هئي، جو جڏهن زالون سندن خدمت ۾ بيعت (مڃوتي) ڪرڻ اينديون هيون ته پاڻ ڪڏهن به ڪنهن عورت جي هٿ ۾ هٿ نه ڏيندا هئا، بلڪ پاڻي ۽ جو پيالو پراڻي رکندا هئا. انهيءَ ۾ پاڻ به هٿ پوريندا هئا ۽ بيعت ڪندڙ عورت به هٿ پوريندي هئي. انهيءَ طرح زالن جي بيعت وٺندا هئا.* پاڻ ڏاڍا حضور شرم هئا، حيات ايترو هئڻ، جو ڪناري چوڪريءَ کان به وڌيڪ. انهيءَ ڪري پاڻ رحم ۽ باجهه جا صاحب هئا. پاڻ پنهنجن ٻارن ٻچن مان منصف ۽ عادل ٿي گذاريندا هئا. سندن سچيون نو (9) پيڻيون هيون، مگر سڀني کي پاڻ راضي ۽ خوش رکندا هئا ۽ هڪ جهڙو پائيندا هئا، جو ڪو انسان هوند ڪري نه سگهي. مگر پاڻ اهو نمونو دنيا کي ڏيکارين ٿيون ۽ اهڙي تعليم به ڏنائون ته، گهر ۾ هن طرح انصاف سان هلجي. پاڻ ڳالهائڻ جا اهڙا ته فصيح ۽ بليغ هئا، جو عرب جا وڏا وڏا قابل مٿن حسد ڪندا ۽ ڪانئن سرندا هئا. حضور جن مڃي به اهڙا هئا جواج تائين

* هن وقت جا پير ۽ مرشد، جو ماڻهن جي گهرن ۾ وڃو مريدن جي زالن کي پيرين پوڻ ڏيندا آهن، پاڻ انهن جي مٿن تي برڪت جا هٿ گهمائيندا آهن ۽ ستر ۽ پرده جي برخلاف زالن کي ڏسندا آهن، سو سڀ خلاف شرع ۽ حرام آهي.

نه ڪو ٿيو نه ڪو ٿيندو. سڄي دنيا کي معلوم آهي ته پاڻ
 انهي ملڪ جا ڇا بلڪ ڪيترن ٻين ملڪن جا به بادشاهه
 ٿي چڪا هئا، پر سڄي عمر فقيريءَ ۾ گذاريائون، سڀ مال
 دولت ۽ ساري ملڪيت الله جي نالي تي ڏيندا هئا. اڄ
 ڪو اهڙو بادشاهه يا سخي ڪونهي جو فقير هجي ۽ بادشاهي
 ڪري. پاڻ پهرين درجي جا عادل هئا. الله تعاليٰ جي
 حڪمن موجب جيڪڏهن ڪنهن تي ڪا سخت ڪان سخت
 سزا ٿيندي هئي ته پاڻ عدل جي سببان پوئتي ڪين پوندا هئا،
 اگرچہ سزا جي لائق ڪو ٻلي سندن عزيز هجي. پاڻ همت
 جا اهڙا قوي ۽ اهڙا مستقل مزاج هئا، جو هزارن دشمنن
 مخالفن هوندي به پاڻ اڪيلا گهمندا وٽندا هئا. ڪنهن جي
 به پرواهه نه رکندا هئا، هڪ خداوند قدوس تي توڪل هوندي
 هئي. پاڻ، پاڻ کي پنهنجي پيغمبري واري دعويٰ ۾ سڄو سمجهندا
 هئا: يقين هون، ته خدا مون کي پيغمبر ڪيو آهي، تحقيق
 آءٌ پيغمبر آهيان، ضرور مون تي وڏو فرض رکيل آهي ۽
 پڪ فتحمند ۽ ڪامياب ٿيندس. جهڙيءَ طرح ٻين تي فرض
 هو: الله واحد جي وحدانيت ۽ رسول مقبول عليه الصلوة والسلام
 جي رسالت تي ايمان آڻڻ، اهڙيءَ طرح پاڻ به پاڻ تي فرض
 سمجهندا ۽ ڪلمو شريف لاله الا الله محمد رسول الله صلي الله
 عليه وآله وسلم پڙهندا هئا. پاڻ امانت ۽ ديانت ۾ اهڙا ته مشهور
 هئا، جو ننڍي هوندي کان ئي ساري عرب جا ماڻهو کين امين
 سڏيندا هئا. مطلب ته حضور جن ۾ آهي آهي اعليٰ اخلاق ۽
 ڪريمانه عادتون هيون، جو دنيا ۾ بني آدم جي ڪنهن به فرد بشر
 ۾ اول کان وٺي آخر تائين نه هيون، نه ٿينديون. ڪنهن به
 آست کي اهڙو غمخوار نٿي، ڪنهن به اولاد کي اهڙو پيار
 ڪندڙ پيءُ، ڪنهن به پييءَ کي اهڙو خوش خلق خاوند،
 ڪنهن به رفيق کي اهڙو سچو شفيق ۽ رفيق، ڪنهن به شاگرد
 کي اهڙو مشفق استاد، ڪنهن به مريد کي اهڙو مهربان

مرشد ڪنهن به گمراه کي اهڙو رهبر ۽ هادي، ڪنهن به ملڪ کي اهڙو منتظم بادشاهه، بلڪ ساري دنيا کي اهڙو فاتح فاتح ڪڏهن به نصيب نه ٿيو هوندو نه ٿيندو.

اللهم صل على سيدنا سيد ولد آدم حضرتنا هادي سڪان عالمو علي آله واصحابه وبارک وسلم

حضور جن جي اخلاق جو تفصيلوار ذڪر

اسان سڻي حضور انور صلي الله عليه و آله وسلم جا اخلاق مجمل ذڪر ڪيا آهن، اگرچہ هي دعويٰ ڪرڻ ته حضور جن عليه الصلوة والسلام جي اخلاق پاڪ جو تفصيل ڏئي سگهجي ٿو، سو ساري دنيا جي واريءَ جي ڏانن کڻڻ جي برابر آهي، مگر تاهم ”مشتي از خروار و نمونہ از انبار“ ڪجهہ تفصيل سان ذڪر ڪرڻ ضروري سمجهان ٿو.

حضور جن جي نهائي ۽ نرمي

حضور جن حد کان وڌيڪ نرم مزاج ۽ نهئا طبع جا هئا. گهڻو ڪري ماڻ ۾ گذاريندا هئا. دنيا جون ڪيتريون به تڪليفون ۽ آزمائشون مٿن اينديون هيون ته به سٺهن مبارڪ ڪڏهن ڪين گهنجائيندا هئا. امير المؤمنين حضرت عمر رضه کان روايت آهي ته حضور جن فرمائيندا هئا ته منهنجي بي انداز ۽ وڌاءُ سان تعريض نه ڪريو، جيئن نصارا حضرت عيسيٰ جي وڌاءُ سان تعريف ڪري کيس خدا جو پٽ چئي گمراه ٿيا. آءُ خدا جو ٻانهون آهيان، مون کي فقط خدا جو بندو ۽ رسول الله سمجهندا ۽ چوندا ڪريو. سندن نهائي ۽ نرمي اهڙي ته اثر واري هئي، جو سندن پاڙي وارا کين چڙي ۽ لڏي وڃي ٻئي هنڌ گذارڻ هرگز پسند ڪين ڪندا هئا. ڪنهن به ڪم لاءِ وٽن ڪوبه غريب يا غني ايندو هو ته پاڻ انهيءَ سان گڏجي وڃي اهو ڪم پورو ڪري ايندا هئا.

واجبي ڪالھ ڪير بہ ڪندو هو، اگرچہ غلام يا مسڪين ڪندو هو تہ پاڻ انهيءَ جي قبول ڪرڻ ۽ مڃڻ ۾ هٿ يا وڌائي نہ ڪندا هئا. پاڻ صبح جي نماز پڙهي وائڻا ٿيندا هئا تہ عام طرح ٻچا ڪندا هئا تہ ”ڪو بيمار هجي تہ آءٌ مزاج پرسي ڪرڻ وڃانس يا ڪنهن جو قضيو ٿيو هجي تہ جنازه نماز وڃي پڙهان يا ڪنهن ڪو خواب ڏٺو هجي تہ آءٌ تعبير ڪري ڏيانس.“

حضور جن زمين ٿي تي ويهندا هئا ۽ زمين ٿي تي کائڻ کائيندا هئا. ڪيترن نوڪرن هوندي بہ ٻڪريون پاڻ وڃي ٻڌندا هئا. جيڪڏهن ڪو غريب سندن دعوت ڪندو هو تہ انهيءَ وٽان ان چٽيل جَمُون جي اٽي جي مانڙي کائي، ڏاڍا خوش ٿيندا هئا. جن مسڪينن، محتاجن ۽ ابالرن کي ڪو پچندو ٿي ڪونه هو، تن جي خدمت پاڻ ڪندا هئا. غريب ۽ ضعيف ماڻهن وٽ پاڻ پنڌ ڪري ويندا هئا ۽ وڃي انهن سان ملاقات ڪندا هئا. غريب بيمارن جي خدمت ڪندا هئا. اخلاق واري انسان جي حضور جن ڏاڍي عزت ڪندا هئا. پاڻ اهڙا تہ طبيعت جا سادا هوندا هئا، جو جيڪڏهن ڪو به ڪين پانهن کان وٺي ڪاڏي وٺي ويندو هو تہ پاڻ خوشيءَ سان هليا ويندا هئا. ابو عقيـل رضه کان روايت آهي تہ حضور جن وٽ هڪ مائي آئي، جنهن کي پاڻ سونهارن پنهنجي چادر وڇائي، ان تي ويهاريو ۽ گهڻي تعظيم ڏنائونس. پوءِ معلوم ٿيو تہ آها مائي سندن، ٿڃ پيئڻ جي ڪري ماءُ هئي. حضور جن پنهنجن نوڪرن کي پاڻ جهڙو پائيندا هئا. پاڻ انهن سان گڏ ويهي کائيندا-پيئندا هئا. انهن سان پاڻ گڏجي ويهن پسند ڪندا هئا ۽ هميشه رب تعاليٰ کان هي دعا گهرندا هئا:

اللهم احيني مسڪينا وامتني مسڪينا
واحشني في زمرة المساكين

(خدایا جیاریم مسکین ڪري، ماریم مسکین ڪري
۽ آٿاریم به مسکینن جي قطار ۾.)

پاڻ سونهارا مسکینن جي ايتري قدر خدیت ڪندا هئا، جو رڳو انهن جي میرن ڪپڙن مان جئون به پاڻ ڪڍي صفا ڪري ڏيندا هون. پنهنجي قاتل ڪپڙي کي پاڻ ٽوپو ڏيندا هئا. گهر جو ڪم ڪار پنهنجن هٿن سان ڪندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن گهر جي صفائي لاءِ پاڻ ئي بهاري ڏيندا هئا. پاڻ اڳڙين لڳل ڪپڙا ڏکيندا هئا ۽ فرمائيندا هئا ته جو منهنجي سنت (طریقہ) کان بیزار آهي، سو منهنجو نه آهي. پاڻ ٻڪرين يا آهن کي گام، کڻي وڃي وجهندا هئا. نوڪرن جي اکيان ئي ويهي اٿو ڳوهيندا هئا. بازار مان سودو سلف پاڻ وٺي ايندا هئا. حضرت ابوهريره کان روایت آهي ته هڪڙي ڏينهن حضور جن بازار ۾ وڃي گوڏ جو ڪپڙو خرید ڪيو. آءٌ حضور جن سان گڏ هوس. مون خيال ڪيو ته اهو ڪپڙو آءٌ کڻي هلان، مگر حضور جن مون کي هٿ به لائڻ نه ڏنو ۽ فرمایا تون ته اهو ڪم شيءِ جي مالڪ جو آهي، آءٌ توکي پاڻ کان گهٽ چو سمجھان. آخر پاڻ اهو ڪپڙو کڻي گهر تائين هليا آيا. حضرت انس کان روایت آهي ته حضور جن جا اصحاب، حضور جن جا سڄا فدائي ۽ شيدائي هئا، انهيءَ ڪري جڏهن جڏهن حضور جن کي ايندو ڏسندا هئا ته ادب مٿيان آڻندا هئا، مگر حضور جن کي انهن جو آئڻ خوش ڪين لڳندو هو. حضور جن اگرچہ پهرين نمبر جا متواضع (نهٺا) هئا، مگر تنهن هوندي به خداداد رعب ۽ شان به اهڙو هون، جو ڪوبہ ماڻهو جرات ڪري وٽان بيهرواهيءَ سان لنگهي ڪين سگهندو هو. سندن مجلس حلم، حياءُ، امانت، دیانت، صبر ۽ وقار جي مجلس هئي، سندن مجلس ۾ ڪنهن جو به بلند آواز ڪونه ٻڌبو هو. سندن مجلس اهڙي سادگي سان ٿيندي هئي، جو هرديسي ۽ ان واقف ماڻهو سڃاڻي ڪين سگهندو هو.

تہ هن مجلس ۾ رسول اللہ صلي اللہ عليه وآله وسلم ڪهڙو آهي.
 ماڻهن جي تڪليف وڃائڻ لاءِ اصحابن هڪ دڪي مٽاهين ٺاهي،
 لاچار جنهن تي ڏاڍي چٽوچواءِ سان حضور جن کي ويهڻ لاءِ
 مڃايائون. انهيءَ کان پوءِ پهرين ماڻهو سڌو حضور جن جي خدمت
 ۾ اچي حاضر ٿيندو هو ۽ پڇا ڪرڻي ڪانه پوندي هيس.

حضور جن جي بدن باري ۽ تحمل

حضور جن حد درجي جا بردبار ۽ طبيعت جا سهندڙ هئا.
 کين ڪيترو به ڪو ستائيندو ۽ تڪليف ڏيندو هو ته پاڻ بلڪل
 سهي ويندا هئا، ائين ان سان وڌيڪ نرم ۽ چمڪا ٿي هلندا
 هئا. روايت آهي ته هڪڙي يهودي جو مٿن ڪجهه قرض
 هو، سندس قرض جو مدو به اڃا پورو نه ٿيو هو ته اهو ڪهرڻ
 آيو ۽ ڪهرڻ ۾ ڪهڻي ڪجهه سختي ڪيائين. هن جيئن جيئن
 سختي پئي ڪئي، تيئن تيئن حضور جن نرمي سان جواب
 پئي ڏنو. آخر گهٽ وڌ ڳالهائڻ به لڳو. يهوديءَ جي ايتري قدر
 بيجا ۽ بي سبب ڪستاخي ڏسي، حضرت اميرالؤمنين عمر رضي
 الله تعالى عنه کي غصو آيو ۽ هن کي چڙب ڏئي چيائين
 ته جيڪڏهن تون ههڙي پاڪ مجلس ۾ نه هجين ها ته آءٌ
 ٻاهر تنهنجي گردن آڏائي ڇڏيان ها. حضور جن حضرت عمر رضه
 کي فرمايو، ياعمر! ائين ڪرڻ نه ڪهرجي، توکي ڪهربو هو ته
 تون مون کي هن جي حق ادا ڪرڻ لاءِ چئين ها ۽ هن کي
 نرمي سان تقاضا ڪرڻ ۽ ڪهرڻ سمجهائين ها. جهڻڪڻ ۽
 غصه ڪرڻ مناسب نه هو. وڃ، وڃي هن کي منهنجي پاران
 قرض جا پئسا ڏي ۽ تو جو کيس جهڻڪيو آهي، تنهن جي
 عوض ۾ ڪجهه وڌيڪ ڏئي راضي ڪرينس. يهوديءَ جو
 حضور جن جو اهو اخلاق ڏٺو، سو حيران ٿي ويو ۽ آئي
 جو آئي ڪلمو پاڪ لا اله الا الله محمد رسول الله صلي الله
 عليه وآله وسلم پڙهي مسلمان ٿيو ۽ چوڻ لڳو ته مون تورات

۾ آخر زماني جي پيغمبر بابت پڙهيو آهي ته ماڻهو جيئن جيئن
سائنس سختي ڪندا، تيئن تيئن هو نرمي ڪندو. الله تعاليٰ
جل جلاله ۾ قرآن پاڪ ۾ اهڙي ئي طرح فرمايو آهي:

فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ

فُظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَأَنفَضُوا مِنْ حَوْلِكَ

(۱۵۹- آل عمران)

(هي الله تعاليٰ جي ئي مهرباني آهي جو تون انهن
سان نرم آهين ۽ جيڪڏهن تيز مزاج ۽ سخت دل
هجين ها ته سڀ تو وٽان ٽهي پڃي وڃن ها.)
اهڙيءَ طرح ٻئي هنڌ فرمايل آهي:

لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ

مَا عَنَيْتُمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ

(آيت ۱۲۸- سورت التوبه)

(پيشڪ آيو اوهان وٽ اهڙو رسول اوهان مان ئي،
جو اوهان جو ڏکيو گذارڻ، هن کي ڏکيو لڳندو آهي،
اوهان جي چڱائي بابت هو شتاق آهي. مومنن تي
مهربان ۽ باجهارو آهي.)

اهڙيءَ طرح وري ٻئي هنڌ ۾ قرآن پاڪ ۾ ارشاد ٿيل آهي:

وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ

(۱۰۷- الباء)

(اي پيغمبر! اسان توکي دنيا جي رحمت ڪري، دنيا
۾ موڪليو آهي.)

جيڪڏهن ڪو شخص بيخبريءَ ۾ ڪو ڏوهه ڪري
 وجهندو هو ته پاڻ ان کي نرسيءَ سان سمجهائيندا هئا.
 روايت آهي ته هڪڙو بهراڙيءَ جو ماڻهو مسجد نبوي ۾ آيو
 ۽ اتي اوچتو پيشاب لڳس ته پاسو وٺي مسجد ئي ۾ لڳو
 پيشاب ڪرڻ. اصحاب سونهارا ڏاڍا خفي ٿيا ۽ ارادو ڪيئون
 ته سڪل ڏئي ان کي روڪين، مگر آنحضرت صلي الله عليه وآله
 وسلم سمجهي ورتو، سو حضور جن اصحابن کي اشاري ۽ نرسيءَ
 سان فرمايو ته ڇڏيوس، نه جهليوس، پيشاب نه روڪيوس.
 جڏهن هو پيشاب ڪري واندو ٿيو ۽ موٽي اچي حضور ۾
 ويٺو ته حضور جن وعظهن طرح فرمايو ته هي مسجدون الله
 جون، هن لاءِ نه آهن ته منجهن گند ڪجرو اچلائجي يا هارجي،
 بلڪه هي ته خاص خداوند قدوس جي عبادت لاءِ آهن، هنن
 ۾ عبادت ئي ڪرڻ گهرجي.

حضور جن جي رحم ۽ معافي ڏيڻ جي عادت

هڪڙا آهي آهن جو هيٺائي ۽ لاچار کان پهچي نه سگهندا
 آهن، تڏهن کڻي معافي ڏيندا آهن، مگر ڪرو آهو، جو عوض
 وٺي به سگهي، تنهن هوندي به ڏوهاري کي کڻي معاف ڪري.
 حضور جن سگهه ۽ طاقت، قدرت ۽ قوت هوندي به هميشه
 گنهگارن کي معاف ڪندا رهندا هئا ۽ رحم جي لائق حالت
 ۾ بنا دير رحم ڪندا هئا. مڪي وارن سڄا تيسرهين سال
 حضور جن کي، جي وقت بوقت ڏک ۽ ايذاءَ رسايا هئا،
 سي پڙهندڙن کان گهڻا نه هوندا. ان لاءِ حيات النبي ﷺ وانجهمري
 حضور انور رسول خدا صلي الله عليه وآله وسلم پڙهي ڏسندا.
 اهي اهڙا ڏک-درد نه هئا جو ڪڏهن به وسرن. دشمنن
 کين ڏينهن-رات بدشد ڪالهايو، رستن ۾ ڪنڊا وڇائي ڇڏيا
 ته اونداهي رات ۾ کين قدمن مبارڪن ۾ چڻين، کين پٿر
 عنيا ويا، عبادت جي وقت مٿن گندگي اچلائي وئي، ڪيترن
 سندن سائين کسي بيگناهه ايذايتون، ستايتون، قتل ڪيائون.

ڪيترن کي وطن کان بهي وطن ڪيائون، پرديس ۾ به وڃي
 انهن کي تڪليفون ڏنائون. ڪيترن اصحابن جي لاشن سان
 بيهرمتيون ۽ بي ادبيون ڪيائون، مگر جڏهن حضور جن کي
 الله تعاليٰ فتح مڪي جي وقت دشمنن تي غالب ڪيو،
 تڏهن مڪي وارن دشمنن پڪ سمجهيو ته اڄ سڄي عمر جي
 شرارتن ۽ ظلمن جو ڪيتو لوڙيو! اڄ ضرور (حضرت) محمد (صلي الله
 عليه و آله و سلم) اسان کان سڀ عوض وٺندو، اڄ ضرور
 اسان جي جانين جو خيڙ ڪونهي. مگر ان رؤف رحيم رسول خدا
 جي (صلي الله عليه و آله و سلم) سائن آهو ڪيو، جنهن جي
 انهن کي اميد ئي ڪانه هئي. حضور جن سڀني کي هڪ هنڌ
 گڏ ڪري ليڪچر (وعظ) ڏنو ۽ قسمن قسمن نصيحتون ڏنيون،
 تنهن کان پوءِ فرمايائون، اي اهل قريش! اوهان جي ڪهڙي
 صلاح ۽ ڇا راءِ آهي؟ آڏا اڄ اوهان سان ڪيئن بهلان ۽
 ڪهڙي هلت ڪريان؟ انهن عرض ڪيو اي اسان جا بزرگ ڀاءُ!
 اي اسان جي مهربان ڀاءُ جا پٽ! رحم ڪر، شفقت ڪر،
 درگذر ڪر، ٻاجهه ڪر، لطف ڪر، معافي ڏي ۽ بخش.
 تاريخ طبري وارو لکي ٿو ته، جڏهن قيدن جي اها صدا ۽
 استدعا حضور جن ٻڌي، تڏهن سندن رحم ڀري دل ڀرجي آئي،
 پاڻ به اختيار روئڻ لڳا ۽ فرمايائون: هاڻو آڏا اوهان
 سان آهونئي ٻرتاڻ ٿو ڪريان ۽ آڏا اوهان سان اهائي هلت
 ٿو ڪريان جا منهنجي ڀاءُ نبي يوسف عليه السلام پنهنجي
 ڀائرن سان ڪئي هئي. ائين فرمائي پنهنجي زبان مبارڪ سان
 (جنهن زبان تان هزار جان قربان) آها آيت شريف پڙهيائون،
 جا حضرت يوسف جي زباني الله تعاليٰ بيان فرمائي آهي:

لَا تُثْرِيْبُ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللهُ لَكُمْ

وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ (۹۲- يوسف)

(اوهان تي اڄ ڪا ميار ڪانهي الله جل شانہ اوهان کي بخشيندو ۽ اهو مهربانن جو وڏو مهربان آهي)

انهن جاني دشمنن انهن ڪنور ڪافر دل انسانن تي حضور جن جي انهيءَ شفقت ۽ رحمت جو اهڙو اثر ٻيو، جو سڀئي سندن هٿن مبارڪن کي چميون ڏيڻ لڳا ۽ ڪلمو پاڪ لاله الاالله محمد رسول الله صلي الله عليه وآله وسلم پڙهندا، حلقه اسلام ۾ داخل ٿيندا ويا ۽ حضور جن جبل صفا تي ويهي سڀني جي بيعت قبول ڪندا ويا. حضرت ابوهريره کان روايت آهي ته هڪڙي ڏينهن حضور جن اسان سان ويٺي ڪالهيون ٻولهيون ڪيون، جڏهن پاڻ سوچارا خير سان آيا ته اسين به ساڻن گڏ آياسين. پاڻ پنهنجي دولت خان (حويلي) ڏي. آسهي ٿي، اڃان واٽ تي ئي هئا ته هڪڙي بدو اوچتوئي اوچتو حضور جن جي چادر کان وٺي اهڙي ڊوه ۽ چپي ڏني جو سندن گردن مبارڪ ئي ڳاڙهي ٿي پئي ۽ اهڙو جهٽڪو آين، جو ذري گهٽ ڀت سان وڃي لڳا هئا. حضور جن هن بدو کي ڪجهه نه چيو، بلڪ ڏاڍي لطافت، نرميءَ ۽ محبت سان فرمايائونس ته ميان، تنهنجو ڪم ۽ مطلب ڪهڙو آهي؟ ڳالهه ڪرا! هن شخص گستاخيءَ سان چيو ته هي منهنجا به آٽ آڻ جا پري ڏي. جيڪي تو وٽ آهي سو خدا جو آهي، تنهنجي پيءُ جو ڪونهي. حضور جن اهي الفاظ ٻڌي فرمايو: هاڻو، تو سچ چيو، بيشڪ جيڪي به مون وٽ آهي، سو نه منهنجو آهي نه منهنجي پيءُ جو. مگر هيئن جو تو مون کي ايڏايو، آءُ ان ايڏاءَ جو بدلو ته وٺندوسان؟ ان شخص چيو، نه نه، آءُ بدلو ڪونه ڏيندس. حضور جن خنده پيشاني ۽ ڪليل چهره سان مرڪڻ لڳا ۽ هڪڙي شخص کي حڪم ڏنئون ته هن جو هڪڙو آٽ ڪجور سان، ٻيو جٿو جي ان سان پري هن کي ڏيو. حضور جن پنهنجي وقت جي

منافقن سان اهڙا ته نرم ٿي هلندا هئا، جو ڪنهن به انسان ذات جي مجال نه آهي جو اهڙي نرم هلت پنهنجي جانيءَ دشمنن سان ڪري سگهي.

جنگ احد ۾ سندن دندان مبارڪ (ڏند شريف) شهيد ٿيا ۽ رتوچاڻ ٿي پيا، ته به پاڻ سونهارن رومال سان رت به پئي اگهيو ۽ هيئن به پئي فرمايو:

اللهم اغفر لقومي و اهد قومي فانهم لا يعلمون

(خدایا منهنجي قوم کي بخش! منهنجي قوم کي هدايت ڏي، ڇو ته اهي مون کي نٿا سڃاڻن.)

حضرت انس رضه کان روايت آهي ته قبيلي تنسيم جا آسي (80) جوان صبح جي وقت حضور جن جي قتل لاءِ آيا، جي سڀ گرفتار ٿي پيا، جڏهن گرفتار ٿي حضور جن جي حضور ۾ حاضر ڪيا ويا ته سندن درياھ رحمت جو جوش ۾ آيو ۽ سڀني کي پاڻ سونهارن معافي ڏئي ڇڏي ڏنو.

ثماسه بن اٿال عرب جو هڪڙو رئيس هو، جنهن تي حضور جن جا هزارين احسان هئا، تنهن ويڃاري جو ٻڌو ته مڪي جا ڪفار، حضرت جن تي ظلم ٿا ڪن، تنهن ڇا ڪيو جو یمامه مان آن جو واپار مڪي وارن سان بند ڪري ڇڏيو، جنهنڪري ڪافرن ۾ ڏاڍو قحط اچي پيو. لاچار سڀني حضور جن کي لکيو ته اوهين مائتي ڳنڍڻ ۽ مائتن جي حقن جو وعظ ڪندا رهندا آهيو. اسين اوهان جا مائت آهيون. اوهان جا مائت هڪ ٿا مرون، ٿمامه کي سمجهايو ته واپار جاري ڪري. حضور جن کي جا اها خبر پئي، سو يڪدم ٿمامه کي لکي موڪليو ته واپار يڪدم جاري ڪر.

اي ساه توتان صدقو ٿئي سردار جهان جا،
آڌار ۽ غمخوار آجها غم زدگان جا.

تون ابر عنايت جو ۽ درياءَ ڪرم جو،
 صلوات توتي، سرور سڀ انس ۽ جان جا.
 رنجايو نه توڪنهن کي رنجايائون توکي گرچ،
 اي شاهه شهنشاه زمين جا ۽ زمان جا.
 ڪافر به تنهنجو رحم ڏسي ٿيا ٿي مسلمان،
 اي باعث ايجاد ڪن وڪون وڪان جا.
 رحمت جي وسي شل توتي برسات رحيم،
 ٻرنا آهيون توکي اسين بردار اسان جا.

حضور جن جي سخاوت ۽ ڏاتاري

سخا دنيا ۾ گهڻن ئي ڪئي، جن مان حاتم ٿاڻي ۽ جو
 نالو مشهور آهي ۽ هن ڪالهه کان به انڪار ڪونهي ته واقعي
 حاتم سخي هو. بيشڪ حاتم سخي هو، مگر جيتري قدر ماڻهن
 داستان ڪئي ٿاهايا ۽ بنايا آهن، اوتري قدر ڪالهه نه هئي.
 حضور جن جي سخاوت ۽ ڏاتاري جو موبو ذڪر ته مشڪل
 ۽ محال آهي، مگر جيترو وڏن محقق ڪتابن ۾ ڏسجي ٿو
 سو به حيران ڪريو ڇڏي ۽ غريب حاتم ئي وسريو وڃي.
 اسين هتي ڪتاب جي مختصر هجڻ ڪري مختصر ذڪر
 ڪريون ٿا.

حضور جن بلامبالغه لائاني سخي ۽ بي نظير ڏاتار هئا.
 حضور جن سخا جا سمنڊ ۽ ديا جا درياءَ هئا. حضور جن ۾
 سخا جي هي هڪ اهڙي صفت هئي، جنهن جو مثال دنيا جي
 سخين ۾ ملي نه سگهندو، آها هيءَ ته حضور جن کان ڪوبه
 سائل سوال ڪندو هو ته پاڻ جواب ۾ ڪڏهن به ”نه“ ڪين
 ڪندا هئا. جيڪڏهن اتفاق سان وٺڻ ڪجهه به نه هوندو هو
 ته نمائو ڪندڙو نمائي ڪئي ماڻ ڪندا هئا، مگر منهن ڪئي
 ”نه“ چون ڏکيو لڳندو هون. ڪنهن پارسي واري نهايت
 عمدو چيو آهي ته:

نرفت لا ٻڙبان مبارڪش هرگز،
مگر به اشهد ان لا اله الا الله.

گهڻا وقت ته اهڙا به گذريا، جو ”ن“ جي لفظ چوڻ بدران
جسم مبارڪ جا ڪپڙا به لاهي سائڻ کي ڏنا هوندائون ته
سوالي خالي نه وڃي. قرآن پاڪ ۾ خداوندي احڪام جيڪي
به آهن، تن سڀني جي بجا آوري پهرين پهرين حضور جن
هاڻ تي فرض سمجهندا هئا ۽ ڪري ڏيکاريندا هئا. جڏهن ته
سوالي کي خالي نه ڇڏڻ لاءِ قرآن پاڪ ۾ حڪم آهي ته:

وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ^٨

(آيت ۱۰ - سورت الضحىٰ)

تڏهن حضور جن هن انهي رباني حڪم جي تعميل اهڙي ته ڪري
ڏيکاري، جنهن جهڙي ڪو ڪونه ڪري سگهندو. حضرت
ابن عباس کان روايت آهي ته حضور جن انسانذات کان وڌيڪ
سخا جا صاحب هئا — خاص طرح رمضان مبارڪ ۾ ته سندن
سخاوت ۽ ڏاتاري جي حد ۽ حساب ئي ڪونه هو. جيڪي
گهر ۾ هوندو هون، سڀ اللہ جي وات ۾ ڏئي ڇڏيندا هئا.
رمضان شريف جي پهچڙيءَ ۾ حضرت جبرئيل جڏهن سندن
خدمت مبارڪ ۾ قرآن پاڪ جي تلقين ڪرڻ ايندو هو ته کين
سخاوت جي شغل ۾ رڳو ڏسندو هو، جو هاڻ هوا وانگي
چوٽ سخا ڪندا رهندا هئا.

حضرت امير المؤمنين عمر رضي اللہ تعاليٰ عنه کان روايت
آهي ته هڪڙو شخص حضور ۾ آيو ۽ اچي سوال ڪيائين ته
يا رسول اللہ صلي اللہ عليه وآله وسلم، مون کي ڪجهه ڏيار. حضور جن
فرمايو ته بابا، هينئر ته مون وٽ ڪجهه به ڪينهي جو ڏيان.
تون منهنجي ڪنڌي وڃي قرض ڪن. قرض ڀرڻ لاءِ آه هاڻ کي
ٻڌل ٿو رکان، جڏهن مون کي منهنجو ٻيلا ڏيندو، تڏهن آهو

قرض لاهي ڇڏيندس. اتي حضرت عمر رضه عرض ڪيو يا رسول الله، جڏهن اوهان وٽ هينئر ڪجهه به حاضر نه آهي، تڏهن اوهين ايتريقدر تڪليف چوڻا وٺو، اوهان تي اهڙي تڪليف الله تعاليٰ ڪانه رکي آهي! حضور جن کي حضرت عمر جا لاهي اکر ڪين وٺيا. اتي هڪڙي انصاريءَ عرض ڪيو، بيشڪ سڃا ڪر ۽ غريبن کي ڏيندورم! يا رسول الله، عرش جي مالڪ هوندي تنگي جو فڪر نه ڪر. حضور جن انصاري جا لاهي لفظ ٻڌي ڏاڍا خوش ٿيا ۽ مرڪب لڳا. فرمايائون ته مون کي به اهڙوئي حڪم آهي. حضور جن وٽ جيڪي به ايندو هو هاڻي پئسي ڪان وٺي، لکن ڪروڙن تائين - سڀ الله جي راءِ ۾ ڏئي وٺي ڇڏيندا هئا. روز جو روز پورو ڪندا هئا، رات جو ذرو به حويلي ۾ بچائي نه رکندا هئا. جيڪي صبح جو ملندوهون، سو منجهند تائين ڪين رکندا هئا ۽ جيڪي منجهند کان پوءِ ملندوهون، سورات تائين ڪين ڇڏيندا هئا. جيڪڏهن اتفاق سان ڪجهه بچي پوندو هو ڪو سائل سانجهيءَ ڌاري ڪونه آيو ۽ رات اچي سهڙندي هئي ته پاڻ پيرين پٺڌ ڪري محتاجن ۽ غريبن کي ٻولي ٻولي به وڃي ڏئي وٺي پلڙ ڇنڊي، پوءِ حويليءَ ڏي آڻيندا هئا.

هڪڙي سائل کي سوال ٿي پاڻ سونهارن ايتريون ٻڪريون امداد ڪيون، جو جبلن جي ٻن ٽڪرين جي وچ ۾ سس ماڻهي سگهيون. هو ويچارو غريب اهڙو خوش ٿيو، جو ڪهڙن ئي ۾ نه پيو ماڻهي. تنهن وڃي پنهنجي قوم کي چيو ته ڀائرو، اوهين ماڻ ڪري وڃي مسلمان ٿيو. حضرت محمد عليه الصلوة والسلام اوهان کي ايترو مال ڏيندو جو اوهان کي فقر فاقه جي پرواهه نه رهندي! بيشڪ حضور جن جي غلامي، دين ۽ دنيا ۾ تونگر ۽ غني بنايو ٿي ڇڏي. هي ته عام طرح سندن سڃا جو هڪ معمولي ڪرشمو هو، جو سائلن کي سوين آڻ بخشيندا هئا. صفوان نالي هڪڙي مسڪين کي هڪ دفعي

هڪ سو اٺ بخشيائون، وري ٻيو هڪ سو ڏنائونس، وري ٽيون هڪ سو ڏنائونس. اهو حال هو حضور جن جي سخا جو. نبوت ملڻ ۽ رسول ٿيڻ کان اڳ. هڪ ڀيري حضرت عباس کي ايترو سون ڏنائون، جو پاڻ کڻي نه سگهيو. هڪ دفعي نوي هزار درهم حضور جن کي مليا، جي هڪ تڏي تي ڏير ڪري رکيا ويا. پاڻ سونهارا آئي وراهڻ لڳا ۽ تيسين انهن کي نه ڇڏيئون، جيسين سڀڪجهه غريبن کي ڏني وئي وائدا نه ٿيا.

پاڻ جڏهن حنين جي لڙائي تان موٽيا هئا، تڏهن رستي ۾ غريب عربن اچي سندن دامن سان ورتو ۽ کين چڪڻ تائين لڳا ته تون سخي ۽ ڏاتار آهين، اسان کي ڪجهه ڏيار. ائين چوندي مائٽن اهڙا گستاخ ٿيا، جو سندن چادر مبارڪ ئي چڪي ڪئي ويا. حضور جن اتي پيهي خنده پيشاني ۽ سرڪندڙ منهن سان انهن کي چوڻ لڳا ته منهنجي چادر ته ڇڏيو، جيڪڏهن مون وٽ هن جهنگ جي وڻن جيترا اٺ هجن ها ته اوهان سڀني کي آهي وراهي ڏيان ها ۽ اوهين مون کي انهي ڏيڻ ۾ نه بغيل ڏسو ها، نه سست ۽ نه ڪوڙو. هڪ دفعي وڻن سونو روپو هار کائڻ آيو. پاڻ انهيءَ وقت سڀني کي وراهي ڏنائون. هڪڙو جهنگلي چوڻ لڳو ته اوهان انصاف سان ته تقسيم ڪانه ڪئي. حضور جن فرمايو: ميان، خدا توکي نيڪي ڏني، مون کان پوءِ ٻيو ڪهڙو هوندو، جو توهان عدل ۽ انصاف ڪندو. هن کي اهي لفظ ڏکيا لڳا، جنهن تي هو رسي ويو. پاڻ سونهارن پويانس سڄا ٿي ماڻهو موڪليا، جي هن کي نرمي سان وٺي آيا. بني هوازن جي قبيلي مان سڄا ڇهه هزار قيدي وٺڻ آيا، جن سڀني کي پاڻ بخشي ڇڏيائون. مواهب واري ابن فارس کان نقل ڪيو آهي ته جنگ حنين جي ڏينهن هڪڙي عورت حضور جن وٽ آئي ۽ کين اچي آهي ڏينهن ياد ڏياريا، جن ڏينهن ۾

پاڻ سونهارا انهيءَ قبيلي ۾ ٿيڻ پيئندا هئا. حضور جن هن مائيءَ جو ڪلام ٻڌي، جيڪي انهي قبيلي وارن کان جرمانه طور ورتو هو، سو سڀ موٽائي ڏنو ۽ تنهن کان سواءِ ٻيو به گهڻو ڪجهه حضور جن هنن کي بخشيو ۽ اسداد ڪيو، جو ٻيڻيون ته پنج لک ٿيا. هڪ دفعي هڪڙي ماني آئي، جنهن حضور ۾ هڪ چادر حاضر ڪئي ۽ عرض ڪيائين ته يا رسول الله صلي الله عليه و آله، وسلم! هي چادر مون خاص توهان لاءِ آندي آهي، جا توهان کي ڏڪائينديس. حضور جن کي انهيءَ وقت چادر جي گهرج هئي، پاڻ سڳورن آها چادر وٺي ڪئي ڏڪي. آئي هڪڙي اصحابيءَ جو اها چادر حضور جن کي ڏئي، تنهن عرض ڪيو، يا رسول الله صلي الله عليه و آله، وسلم! چادر ته تمام عمدي آهي، اها ته ڪئي مون کي ڏڪاءُ! حضور جن فرمايو: هان وٺ حاضر آهي. جڏهن حضور جن مجلس پوري ڪري خير سان روانا ٿيا ته ٻين اصحابن انهيءَ کي ملامت ڪئي ته توهي ڪم چڱو نه ڪيو. ڏٺي به ته حضور جن کي خود چادر جي گهرج هئي، تنهن هوندي به توڪنان گهري ورتي. خبر به هيئي ته پاڻ سونهارا ڪنهن به سوالِي جو سوال رد نه ڪندا آهن. هي روايت بخاري جي آهي. حضور جن هميشه اصحابن کي سخا ڪرڻ ۽ محتاجن جي مدد ڪرڻ لاءِ گهڻو تاڪيد فرمائيندا هئا ۽ کين سخا ڏاڍي وڻندي هئي.

اللهم صل على سيدنا نبيك نبي الرحمة صاحب الجود والكرم وبارك عليه وعلى آله، و اصحابه وسلم

حضور جن جي امانت ۽ سچائي

حضور جن جي پاڪ ۽ پيارن اخلاقن، عادتن ۽ ڪن مان امانت، سچائي جو ڪل ۽ اخلاق اهڙو ته هو جو سچن ته

سڄڻ ۾ ڪٿا ڪٿا جاني دشمن به بي اختيار مڃڻ لڳندا هئا ته
 حضرت پاڪ عليه الصلوة والسلام جهڙو امين ۽ سچو ٻيو ڪونه
 هوندو. سندن خادم ۽ اصحاب حضور جن جي انهي اخلاق
 تي هميشه موهيل ۽ قربان هوندا هئا. ماهوتي سندن اخلاق
 ۽ اهاڻي سندن صفت هئي، جا سندن پيغمبري جو شاهد ۽
 گواه هئي، چوڻ ۾ پاڻ سونهارا ننڍي موندِي کان وٺي مشهور
 هئا ته امين ۽ سچا آهن. انهيءَ ڪري جڏهن پيغمبري ملين
 ۽ پاڻ ظاهر ڪيائون ته آءٌ رسول الله آهيان، تڏهن سمجهو
 ۽ سڄڻ ماڻهن سندن مڃڻ ۾ ويرم ٿي ڪانه ڪئي ۽ سندن
 هدايت ۽ تعليم لاله الا الله ڪي اڳين تي رکي، ڪين
 محمد رسول الله مڃڻ لڳا ۽ لاله الا الله محمد رسول الله
 صلي الله عليه وآله وسلم جو ڪلمو پڙهي مسلمان ٿيڻ لڳا.
 باقي قلب جي ڪٿورن متعصبين مغرورن فقط تعصب ۽ غرور
 جي ڪري سندن مڃڻ کان منهن موڙيو، نه ته انهي منڪرائي
 ۽ هٽلائي هوندي به ڪين سدا سچو ۽ امين مڃيندا ايندا هئا.
 جڏهن حضور جن جي پيغمبر ٿيڻ کان اڳ مڪي جي ماڻهن
 حجر اسود جي رکڻ ۾ اختلاف ڪيو ويو هو ۽ پوءِ ٺهراءُ ڪيو
 هوائون ته جيڪو پهريون ماڻهو حرم ۾ داخل ٿيندو، سو
 هي امانت ڪندو! اوچتو حضور جن آيا ته بي اختيار چوڻ
 لڳا ته اجهو امين آيو، امين آيو! روايت آهي ته ابوجهل
 جهڙو ڪٺو به گاهي گاهي حضور جن کي چونڊو هو ته آءٌ
 توکي ڪوڙو ڪين ٿو چوان، باقي جيڪي ڪالهيون ٿو ڪرين
 انهن کي ڪوڙو سمجهان ٿو. هڪ دفعي اخنس بن شريق
 هڪڙي شخص جنگ بدر جي ڏينهن ابوجهل کي چيو ته
 يا اباالحڪم، هتي توکان ۽ مون کان سواءِ ٻيو ڪونهي،
 سچ چئو ته محمد (عليه الصلوة والسلام) سچو آهي يا ڪوڙو؟
 ابوجهل ورنديءَ ۾ چيس ته قسم آهي ته محمد (عليه الصلوة والسلام)
 برابر سچو آهي ۽ ڪڏهن به ڪوڙ نه ڪالهايو اٿس.

مرقل بادشاه ابوسفیان کان پهچيو هو ته ڇا نبوت ملڻ کان اڳ به اوهين محمد (عليه الصلوة والسلام) کي ڪوڙو ڪوئيندا هئا؟ ابوسفیان چيو ته نه. جڏهن قریشن حضور جن کي بلڪل تڪليفون ڏنيون ۽ کين تعصب ۽ غرور جي ڪري هروڀرو ڪوڙو ڇوڻ لڳا، تڏهن هڪ دفعي منجهان ئي هڪ شخص نالي نقر بن الحارث قریشن کي ڇوڻ لڳو ته پيلي ٻڌو (حضرت) محمد (عليه الصلوة والسلام) اوهان ۾ جڏهن ننڍو هو ۽ جوان هو ته اوهان ۾ سڀني کان وڌيڪ راضي رهڻ وارو، سڀني کان وڌيڪ سچا ۽ سڀني کان وڌيڪ امانت دار هو. تڪم اوهان کيس مٿي ۾ اڇا به ڏٺا ۽ پوءِ اوهان کي خداوند پاڪ جي طرفان هدايت ٻڌائڻ لڳو ۽ پاڻ کي رسول الله چوڻائين، مگر اوهان کيس جادوگر ڪوٺيو

لا والله ما هو بساحر

نه نه قسم آهي الله جو ته هو جادوگر بلڪل نه آهي. حضرت علي رضي الله عنه هميشه حضور جن جي وصف ڪندو هو ته چوندو هو ته حضور جن ڳالهه جا سڀني کان وڌيڪ سچا آهن. ام المؤمنين بيبي عائشه رضي الله تعالى عنها کان روايت آهي ته حضور جن کي ڪوڙ کان سخت نفرت ۽ ڏڪار هئي، جيڪڏهن ڪو ماڻهو ڪوڙ ڳالهائيندو هو ته پاڻ ان سان ڳالهائڻ ئي ڇڏي ڏيندا هئا، جيسين هو توبه نه ڪندو هو.

حضور جن جي عام خوش اخلاقي

ڪنهن ڪنهن سان خوش اخلاق ٿي گذارڻ هڪ معمولي ڳالهه آهي، مگر حضور جن هميشه ۽ هرڪنهن سان سدا کڻا ۽ خوش اخلاق ٿي گذاريندا هئا. ڪنهن سان جيڪڏهن ملاقات ڪندا هئا ته پهريائين پاڻ سونهارا سلام ڪندا هئا. هروڀرو اهو انتظار ڪونه ڪندا هئا ته پهرين

اڳلو سلام ڪري. پاڻ سونهارا ڪٿان لنگهندا هئا ۽ ٻارن کي ڏسندا هئا ته ٻارن کي به سلام ڪندا هئا. پاڻ سڀڪنهن سان مرڪندڙ منهن سان گڏبا هئا. گھنڊ ۽ شور ته پاڻ سڳورن ڪڏهن به نه ٻاتو. جيڪر ڪو سڏيندو هون ته پاڻ لڀڪ يعني حاضر چوندا هئا. پاڻ پنهنجن اصحابن سان ويٺا ههندا هئا ته ڪڏهن به ٽنگون ڊگهيون ڪري نه ويهندا هئا. جنهن به مجلس ۾ ويندا هئا ته ڪنهن ڪنڊ پاسي ويهي رهندا هئا. هر وڍو اهو خيال ڪونه هوندو هون ته ڪنهن مٿاهين جاءِ تي ويهون. ڪوبه ماڻهو جيڪڏهن ڪنهن غرض لاءِ کين ٻانهن ۾ هٿ وجهي وٺي ويندو هو ته پاڻ ٻانهن بلڪل ڪين ڇڏائيندا هئا، بلڪ خوش ٿي ان سان هليا ويندا هئا، جيڏانهن به هو چڪيندو هو اوڏانهن حاضر. جيڪڏهن ڪي پوڙهيون ۽ محتاج زالون ڪاڏي به چڪينديون هين، ته به هليا ويندا هئا. مديني جا ماڻهو ننڍا. وڏا ٻائيءَ جا پڌالا ڀري وٺن ايندا هئا ته حضور جن انهي ٻائيءَ ۾ برڪت جا هٿ وجهن، سخت سردي جي موسم هوندي هئي ته پاڻ انهن کي موٽائيندا کين هئا، ٿڌي ٻائي ۾ به کڻي هٿ وجهندا هئا. هڪڙي وقت پاڻ سونهارا مسافريءَ تي ويا. ڪجهه اصحاب به ساڻ هون. اصحاب سونهارا جڏهن ڪاڏي پهچائڻ لاءِ تيار ڪرڻ لڳا ۽ سڀئي ڪنهن نه ڪنهن ڪم ۾ لڳا ته پاڻ سونهارا جهنگ مان ڪالين آئڻ لاءِ وڃڻ لڳا. اصحابن گهڻوئي عرض ڪيو ۽ وينتي ڪئي، پر پاڻ نه مڃائون ۽ فرمايائون ته الله تعاليٰ ناهيندو ٿو ڪري جيڪڏهن ڪو پنهنجن دوستن ۾ وڏا ماڻهپائي ٿو ڪري ۽ ڪم ۾ شريڪ نٿو ٿئي. ائين چئي پاڻ ڪالون ڪرڻ آهيا ۽ ڪالون ڪري آيا. وڏا ماڻهو ننڍڙن ٻچن سان ڪل مسخري ڪرڻ پنهنجي شان جي برخلاف سمجهندا آهن، مگر حضور جن اهڙا ته سادا طبيعت جا هئا جو ننڍڙن ٻچن سان به ڪلڻ. ڳالهائڻ ۽ مسخري ڪرڻ پنهنجي

شان جي برخلاف نه سمجهندا هئا، پنهنجا ته پنهنجا پر ٻراوا
 ٻچا به سندن عنايتن ۽ مهربانين جي ڪري کين پنهنجو مربي
 ۽ اهو ڪري سمجهندا هئا. حضور جن کي بلڪل اهو فخر نه
 هوندو هو ته آءٌ وڏو ماڻهو يا وڏي خاندان مان آهيان.
 هڪڙي دفعي هڪڙي شخص کي حضور جن جي خدمت مبارڪ
 ۾ وٺي آيا. هن جو حضور جن جو رعبدار چهره ۽ بهادرانه
 شان ڏٺو، سو ويچارو ڊڄي ويو ۽ بت ۾ اچي ڏکڻي پيس.
 حضور جن هن جو اهو حال ڏسي فرمايو ته ڊڄ نه، آءٌ بادشاهه
 نه آهيان. آءٌ ته قرين جي هڪ عورت جو پٽ آهيان،
 جا سڪل گوشت کائيندي هئي. سبحان الله ڪمال نهائي
 چڻبي. حضور جن سفر ۾ سڀني کان پوءِ تي هلندا هئا.
 جيڪڏهن هلڻ مهل، هيٺان ۽ ضعيف ماڻهو ساڻ هوندا هون
 ته پاڻ انهن جي خيال تي آهستي آهستي هلندا هئا ۽ ان سگهن
 لاءِ دعا گهرندا هئا. حضور جن جڏهن سفر تان موٽي خير سلامتي
 سان وطن پهچندا هئا ته پهرين مسجد شريف ۾ وڃي ٻه رڪعتون
 نماز جون شڪرانه خاطر پڙهندا هئا، پوءِ پنهنجي نياڻي بيبي
 فاطمه خاتون جنت رضي الله تعاليٰ عنها وٽ ويندا هئا، تنهن
 کان پوءِ حرم پاڪن وٽ تشریف ٿيندا هئا. انهيءَ کان سواءِ
 ساري ڪتاب ۾ جيڪي به حضور جن جا اخلاق بيان ٿيل آهن،
 سي سڀ خوش اخلاقي ۾ داخل آهن.

اللهم صل على سيدنا مولانا محمد صاحب الاخلاق
 الوسيعة و صاحب الدرجة الرفيعة و علي آله و
 اصحابه و بارك و سلم

حضور جن جو عقل ۽ سياڻپ

حضور جن کي رب تعاليٰ ڪهڙي کان ڪهڙو عقل عطا
 فرمايو هو، سندن اعليٰ درجي جو عقل به هڪ معجزو هو.

حضور جن جي عقل ۽ سياڻپ سان ڪوبه ڏاهو، سياڻو، حڪيم ۽ فلاسفر پهچي سگهڻ جو نه آهي. سندن واڌارا، سندن سڀ ڪماليون، سندن عقل ڪامل ۽ اڪمل جو هڪ وڏو دليل آهن. دنيا ۾ جيترا به عاقل ۽ سياڻا آيا ۽ پنهنجي عقل ۽ سياڻپ جا ڪرڻا اچي ڏيکاريا، انهن مان ڪو ڪونه اهڙو هوندو جنهن جي عقل جا ڪارناما، دنيا لاءِ ايتريقدر سبب سڌاري ۽ فائدي جو ٿيا، جهڙا حضور جن جي عقل جا ڪارناما ڪمائن ٿيا. گهڻو ڪري حضور جن پنهنجي خدا داد عقل کي اخلاق نيڪ جي تعليم، بد خصلتن جي پاڙ پئڻ، ملڪ جي انتظام ۽ خلق جي پلي ۾ ڪم آڻيندا هئا. هڪڙي ڏينهن هڪڙو شخص حضور جن جي خدمت ۾ آيو ۽ اچي عرض ڪيائين ته يا رسول الله (صلي الله عليه وسلم)، مون ۾ چار بريون عادتون آهن جن مون کي ڏاڍو خوار ڪيو آهي. هڪ زنا، ٻي شراب نوشي، ٽي چوري، چوٿون ڪوڙ، انهن سڀني کي هڪدم ڇڏي نٿو سگهان. حضور جن فرمايس ته چڱو ڀلا ڪوڙ ڳالهائڻ ڇڏي ڏي. هن ڪوڙ جي عادت کي ڇڏي ڏيڻ سولو سمجهيو، آتي جو آتي ڪوڙ ڳالهائڻ کان توبه ڪيائين. اٽي گهر ويو، رات ٿي ته دستوري عادت موجب شراب پيئڻ ۽ زنا ڪرڻ جي پاڙ لڳيس. گهريائين ته اهي ڪم ڪريان. مگر وري آتي جو آتي خيال آيس ته جيڪڏهن آءٌ سڀاڻي حضور ۾ حاضر ٿيان ۽ حضور جن مون کان انهن ڪينين عادتن بابت پڇن ته ضرور مون کي هائو ڪوڙي هوندي، چو ته ڪوڙ ته ڳالهائڻو نه اٿس. انهيءَ ڪري حضور جن جي بابرڪت زيارت حاصل ڪرڻ کان پوءِ به اهي ڪم ڪندس ۽ حضور جن کي معلوم ٿيندا ته نهايت شر جهڙي ڳالهه چئي. انهي خيال جي ڪري مٿيان ڪم ڇڏي ڏنائين. اهڙيءَ طرح جڏهن آڏي رات ٿي ۽ ماڻهو سڀ سمهي پيا ۽ آرام ۾ ٿيا ته هن کي عادت موجب چوري ڪرڻ جو خيال ٿيو، پر وري به ساڳي گهٽي آيس.

خيال ڪيائين ته صبح جو دربار نبوي ۾ جو ويندس آئي چوري جي ٻچا ٿي ته ڏاڍي ڳالهه ٿيندي، ڇو ته جيڪڏهن ڪوڙ ڳالهائين ته توبه ٿئي ٻوندي ۽ جيڪڏهن سچ ڳالهائين ته چوري ٻڌري ٿي ٻوندي، مال اوکاڇڻو ٻوند ۽ گرفتار به ٿيندس. بس انهيءَ خيال جي ڪري چوري جو خيال به لاهي ڇڏيائين. صبح جو حضور جن وٽ وڃي حاضر ٿيو عرض ڪيائين. يا رسول الله (صلي الله عليه وسلم)، حضور جن مون کان اهڙي توبه ورتي آهي، جو ٻين ٻهڙين ڳالهين کان به بڪي توبه ڪرائي ڇڏي آس. ائين چئي سارو احوال عرض ڪري ٻڌايائين، حضور جن ڏاڍا خوش ٿيا. سندن عقل ۽ سياڻپ جون ڪيتريون ڳالهيون ڳڻي ڪيتريون ڳڻجن. سندن سڀ احوال ۽ تاريخ رکي دانشمندي آهي. کين اڃا خير سان نبوت به ڪانه ملي هئي ته هڪ دفعي حجر اسود بابت مڪي شريف جي معزز قبيلن ۾ اچي جهڳڙو ٿيو ته ڪير ڪعبه الله ۾ کوڙي. انهي تي ايترو جهڳڙو ٿيو جو سخت مارا ماري ۽ خونريزي ٿي پوي ها، مگر حضور جن انهي وقت خداوند ڪريم جي ڏنل عقل سان اهڙو ته فيصلو ڪيو جو سڀ راضي ٿي پيا. حضور جن پنهنجي چادر مبارڪ وڇائي ان ۾ حجر اسود رکي سڀني قبيلن جي سردارن کي فرمايائون ته کڏجي چادر کي وٺي حجر اسود جي مقرر جاء تي هلي رکن. ائين ڪيائون ته لڙڻي لهي پيو. هڪڙي ڏينهن هڪڙي شخص حضور جن کي اچي دانهن ڏني ته يا حضرت، منهنجو پاڙي وارو مون کي ڏاڍو ستائي ٿو. آءٌ گهڻو ئي آڙيون نيازبون ڪريانس ٿو پيا به سجهائينس ٿا پر هو مڙي ئي ٿو. حضور جن فرمايس ته گهر وڃي گهر جا ٿڙا ٽهڙ رستي ۾ ٻاهر ڪڍجن ته تون لڏين ٿو، جيڪو توکان ٻڃي ته ڇو ٿو ٽپڙ ڪڍين ته ان کي چئجانءِ منهنجي پاڙيچي مون کي ستائي تنگ ڪيو آهي، مون لاچار رسول الله (صلي الله عليه وسلم) کي

دانهن ڏني، جن مون کي هي حڪم ڏنو آهي. حضور جن وٽان اهو ارشاد ٻڌي اهو شخص گهر ويو ۽ وڃڻ شرط وڃي ٽپڙ ڪڍيائين. ماڻهو هيڏانهن هوڏانهن جا اچي گڏ ٿيا ۽ پڇڻ لڳس ته هي ڇا ٿو ڪرين ۽ ڇو ٿو ڪرين؟ انهيءَ ويڃاري آهوني جواب ڏنو جو حضور جن کيس سمجهايو هو، ماڻهن جا اها خبر ٻڌي، تن انهي ٻاڙيجي ظالم کي لعنت ملامت - جث ڦٽ ڪئي ته نانراڌ! حضرت رسول الله صلي الله عليه وسلم تائين ڳالهه وڃي پهتي آهي تون هن کي پرچائي ويهار. هو به سخت شرمندو ٿيو ۽ منٿ مير ڪري هن کي وڃي پرچائي سرچائي ويهاريين*.

صلح حديبيه جي وقت ڪافرن ٻين شرطن سان گڏ هڪڙو هي شرط به پيش ڪيو هو ته مسلمانن مان جو شخص ڪافرن وٽ ويندو، تنهن کي هو موٽائي نه ڏيندا ۽ جو شخص منجهان مسلمانن وٽ ويندو تنهن کي مسلمان موٽائي ڏيندا. اصحابن سونهارن جو اهو شرط ٻڌو ته يڪدم جوش ۾ اچي ويا ۽ چوڻ لڳا ته يا حضرت، هي شرط ته تمام خراب ۽ سخت آهي بلڪل قبول ڪرڻ جهڙو نه آهي. حضور جن انهن کي سمجهايو ۽ فرمايائون ته اسين هي شرط قبول ڪريون ٿا ڇو ته اسين ڇو ته جو شخص اسان مان ڀڄي هنن وٽ ويندو سو ضرور ڪافر يا منافق هوندو، سو جيڪڏهن اسان مان نڪري هنن وٽ ويو ته ائين چڱو اسين آئنده هن جي شرڪان چڱي پونداسين ۽ جو شخص ڪافرن مان نڪري اسان وٽ آيو ۽

* ڪهڙو نه پاڪ زمانو ۽ ٺيڪ انسان هئا، جن کي وري به شرم اچي ويو. هن وقت اهڙو حال آهي جو ٻاڙي واري کي ڏکونڻ ۽ ان کي تڪڻ ڏاڍي مڙسي ليڪجن ۾ اچي ٿي. جيڪڏهن ڪو ڪنهن کي ٻاڙي واري تي ظلم ۽ ڏاڍ ڪرڻ کان روڪي ته آئينن وڃي ٻڙائي، سچ پچو ته اهڙي مبارڪ وقت جا ظالم به هن وقت جي عادلن کان مدد ڀار چڱا هئا. (مؤلف)

اسان موتائي ڏٺو ته الله تعاليٰ ڪونه ڪو رستو ان لاءِ ڪڍي وجهندو. توڪل پر خدا ڪري اسين هن شرط کي به منظور ڪريون ٿا. خدا جي قدرت نتيجو هي ٿيو جو ڪافرن مان هڪڙو شخص مسلمان ٿي مديني ۾ اچي مسلمانن سان مليو. شرط موجب حضور جن موتائي ڏٺو. هوسمنڊ جي ڪناري تي وڃي رهيو ۽ ڪيترن مسلمانن کي پاڻ سان شامل ڪري وڌائين ۽ ساڳيو پنهنجن ئي ڪافرن جي قافلن کي انهي رستي تي اهڙو تنگ ڪيائين، جو ڪافر لڳا واکا ڪرڻ ته هي شخص موتائي پاڻ وٽ گهرايو. هي اسان جو ٿي به اسان سان وڙهي ٿو، اسان انهيءَ شرط جي پيچر ڦٽي ڪئي. حضور جن پنهنجي عقل ۽ سياڻپ سان جيڪي به قبول ڪيو هو، اهو سندن فائدي ۾ ئي ٿيو. الله تعاليٰ کين ساري دنيا جي عاقلن کان وڌيڪ عاقل ڪيو هو.

حضور جن جي جسماني طاقت ۽ بهادري

دنيا ۾ بهادر ۽ پهلوڻ جسماني طاقت وارا ۽ هلوان گهڻا ٿيا، مگر حضور جن جي طاقت جيڪا هئي، سا سڀني کان نرالي ۽ بي انداز هئي. حضور جن جي وقت ۾ عربستان ۾ گهڻائي زبردست پهلوڻ هئا، جي حضور جن جا سخت مخالف ۽ جاني دشمن هئا، مگر حضور جن ۾ رب تعاليٰ پهلوڻي ۽ بهادري سان گڏ اهڙو ڪو رعب رکايو هو، جو ڪنهن کي به همت ڪانه ٿيندي هئي، جو ڪشي ڏانهن اک ميري ڪئي، جي ڪنڌو هو ته آئي ئي سڻيو پيو هوندو هو. دنيا جا پهلوڻ پنهنجي پهلوڻي نفس جي خواهش ۾ ڪم آڻيندا ۽ ماڻهن کي ڏيکارڻ ۽ واہ واہ لاءِ پهلوڻي ڏيکاريندا آهن، مگر حضور جن ڪڏهن به پنهنجي جوانمردي ۽ بهادري کي پنهنجي نفس کي خوش ڪرڻ ۽ ماڻهن ۾ واہ واہ ٿيڻ لاءِ ڪم ڪونه آندو. حضور جن جڏهن به ڪا پنهنجي همت ۽ طاقت ظاهر فرمائي آهي، تڏهن ضرور خدائي خيال دل ۾ آندو اٿن ۽ راه خدا

۾ بهادري ڏيکاري اٿن. پاڻ سونهارا اهڙا ته پهلوڻ هئا جو کين پنهنجي ڪنهن به دشمن جو ڪو پڇو ڇو ڪونه ٿيندو هو. پنهنجي ملڪ ۾ هيترن سارن دشمنن هوندي به ائين بي ڊها پيا گهمندا. ڦرندا هئا، جو چڻ سندن ڪو دشمن ئي ڪونهي. کين اها بيپرواهي هڪ پنهنجي ججهي پهلوڻي سببان هئي، ٻي رب تعاليٰ کين بشارت بچاءَ جي ڏئي ڇڏي هئي، انهيءَ ڪري به هئي. رب تعاليٰ فرمايو آهي:

وَاللّٰهُ يَعْصَمُكَ مِنَ النَّاسِ

(۶۷- المائدہ)

(رب تعاليٰ توکي ماڻهن کان بچائيندو ۽ پناه ۾ رکندو.) پنهنجي مولا تي توڪل ۽ تڪيو رکڻ ۽ سندس آسري تي ڀروسو ڪرڻ به وڏي بهادري ۽ همت آهي. پاڻ سونهارا همت ۽ بهادريءَ جا ڏونگر هئا، جيڪڏهن ڪنهن تي ڪيرندا هئا ته ڇت ٿي ويندو هو ۽ جيڪڏهن ڪو مٿان ڪيرندو هو، ته به ٽڪر ٽڪر ٿي ويندو هو. حضرت اميرالمؤمنين علي المرتضيٰ (رضي الله تعاليٰ عنه) کان روايت آهي ته جنگ بدر جي وقت جڏهن جنگ جي بازار گرم ۽ تيز ٿي، تڏهن اهڙو حال اچي پيو جو اسين هيڏانهن هوڏانهن ٿيو، حضور جن جي ڀر ۾ اچي لڪندا ۽ پناه وٺندا هئاسين ۽ حضور جن کي ڏسندا هئاسين ته پاڻ مڙيئي دشمن ڏانهن ويجهڻا هوندا ٿي ويا. انهيءَ ڏينهن ڏٺو ويو ته حضور جن جهڙو بيپرواهه بهادر ڀيو ڪو ڪونه هو. روايت آهي ته حضور جن گهڻو ڪري ٿور ڳالهائو هوندا هئا ۽ جڏهن غزا ٿي ويندا هئا ته وڏي همت سان ٻانهون ڪُنجي ويندا هئا ۽ سڀني کان وڌيڪ حشمت وارا ڀانڀا هئا ۽ دشمنن مان به وڏو بهادر اهو ليکبو هو، جو حضور جن کي ويجهو اچي هوندو هو، چوڻ دشمن به حضور جن کي ويجهي اچڻ ۾ ڪنهن ۽ ڊڄندا هئا. جنگ

حنين ۾ جڏهن ڪافر مسلمانن تي زور وارا ٿيا ۽ مسلمانن وٺي پاڇ ڪاڌي ۽ ڪافر چوڌاري حضور جن کي گهيرو ڪري ويا ته حضور جن بجاءِ هن جي جو پنهنجي لشڪر جي هيٺائي ڏسي پوئتي هٽن، دلداري ڏي دشمن ڏي وڌائي فرمائڻ لڳا ته آءٌ سچو رسول ۽ نبي آهيان هن ۾ ذرو ڪوڙ ڪونهي. آءٌ عبدالملڪ جو پٽ آهيان — يعني جنهن صورت ۾ آءٌ خداوند پاڪ جي طرفان نبي ۽ رسول آهيان، تنهن صورت ۾ هڪ آهي ته آءٌ فتحمند ٿيندس ۽ جنهن صورت ۾ آءٌ عبدالملڪ جي خاندان مان آهيان، تنهن صورت ۾ شدي نه آهي جو آءٌ ٻئي ڏٺي پوئتي هٽان. هڪڙي لڙائي ۾ اوچتو اچي مينهن وسيو جنهن ۾ سندن ڪپڙا پڇي ويا. پاڻ اهي ڪپڙا لاهي ڪنهن وٽ تي سڪائڻ وڌائون ۽ پاڻ انهيءَ وٽ جي ٻاچڙي ۾ لپي پيا. غورث نالي هڪڙو پهلوڻ جو ساري عربستان ۾ مشهور هو، سو حضور جن کي تنهن ڏسي پنهنجي بهادري جي زور تي ترار سوڌو اچي حضور جن جي مٿان بيٺو ۽ ترار مٿان ڪڙي ڪري، حضور جن کي سڏ ڪري چوڻ لڳو ته چؤ اڃ توکي مون کان ڪير بچائي سگهندو؟ حضور جن جهٽ پٽ وڌي شان ۽ جلال سان جلالي. آواز ڪري چيس ته ”الله!“ انهيءَ جلالي آواز آن تي اهڙو اثر ڪيو جو هو دهلجي ڪري پيو ۽ ترار هٿ مان ڪري پيس. حضور جن جهٽ آن جي ترار هٿ ۾ کڻي چيس ته هاڻي خبر ڏي ته توکي ڪير بچائي سگهندو؟ هن ويجهاري جون وايون ٿي ولليون ٿي ويون. هن عرض ڪيو ڪو ڪونهي، جو مون کي بچائي سگهي. حضور جن پڪدم چڙي ڏنس ۽ فرمايئون ته آءٌ دنيا جي لاءِ رحمت آهيان، ماڻهن کي مارڻ لاءِ ڪين آهيان. هن شخص سندن اهڙي رحمدلي ڏسي فوراً ڪلمو پاڪ اشهد ان لا اله الا الله واشهد ان محمدا رسول الله صلي الله عليه وسلم پڙهي اسلام قبول ڪيو، بلڪ پنهنجي قوم کي به اسلام جي دعوت ڪري حق تي آڻڻ لڳو.

حضرت انس رضي الله تعالى عنه کان روايت آهي ته هڪ دفعي رات جو هڪڙي پاسي کان اهڙو ڊپ جهڙو آواز ٻڌڻ ۾ آيو، جو مديني ۾ ستل ماڻهو به چرڪ ڀري آئي پيا. ننڍا ٻار به چرڪڻ ۽ ڦرڪڻ لڳا. سڀ ماڻهو گهرن مان نڪري ٻاهر جاچ ڪرڻ ۽ آواز جي طرف ڏي ڊوڙڻ لڳا. شهر کان ٻاهر جو ويا ته ڏٺائون ته حضور جن به اڳيئي انهيءَ آواز تي نڪتا آهن. پاڻ ابوطلحه جي گهوڙي جي اگهاڙي ٻئيءَ تي چڙهيل آهن ۽ ترار سندن کلي ۾ لٽڪيل آهي. جڏهن حضور جن ڪيترن ماڻهن کي حيران ڀرڻ سان ڏٺو، تڏهن پاڻ گهوڙي کي جهلي، سڀني کي دلچاءِ ڏنائون ۽ فرمايائون ته آءُ ته هتي ڪجهه به ڪونه ٿو ڏسان. آخر ماڻهو به ڏسي وائسي موٽيا ۽ حضور جن (عليه الصلوة والسلام) به خير سان موٽيا. موٽڻ مهل ابوطلحه جي گهوڙي جي نالي فرمايائون ته هي گهوڙو هڪ درياڪو آهي. خدا جي قدرت اهو گهوڙو اهڙو ته حضور جن جي دعا کان پوءِ تڪو ۽ مشهور اچي ٿيو، جو گهوڙا ڊوڙ ۾ ڪوبه گهوڙو سڄي ملڪ ۾ پهچي نه سگهندو هوس. حضور جن جي بهادري ۽ پهلواني جو هيٽرو ذڪر ڪرڻ جيترو مٿي لکيو ويو آهي، مون کي ته شرم ٿو اچي، ڇو ته حضور جن جي بهادريءَ جا هي سڀ سادا مثال آهن. سندن همت ۽ جرات بابت وڏن وڏن ڪتابن ۾ گهڻو ڪجهه بيان ٿيل آهي، جو ڪتاب وڏي ٿي وڃڻ جي ڪري هتي نٿو لکان. بهادري ۽ پهلواني، همت ۽ جرات، ٻل ۽ طاقت نسين ۽ پيغمبرن لاءِ هڪ ضروري شيءِ آهي. ڪوبه پيغمبر اهڙو ئي نه گذريو آهي، جو ضعيف ۽ بي طاقت هجي، مگر حضور جن جڏهن ته خاتم الانبيا ۽ آخرين پيغمبر هئا، انهيءَ ڪري سڀڪا صفت منجهن گهڻي کان گهڻي هئڻ گهرجي هئي، جا برابر اهڙيءَ طرح هئي.

حضور جن جي ٻي تڪلفي ۽ ظرافت

حضور جن مجلس ۾ پنهنجن اصحابن سان سادا ۽ بي تڪلف
 وهندا هئا ۽ مجلس ۾ ڪڏهن ڪڏهن چرچي-ڀوڪ جي
 ڳالهه ۾ هلندي هئي، مگر چرچو به سچوئي سچ هوندو هو.
 هڪڙي سائل شخص حضور جن کان آڻ جو سوال ڪيو ته
 يا حضرت، مون کي ڪو آڻ ڏيار. حضور جن فرمايو: بابا،
 آڻ ته آڻ جو ٻچو ڏيندوسان، قبول هجي ته حاضر ڪريان؟
 هن چيو، يا حضرت، آڻ جي ٻي ڪي آڻ ڇا ڪندس،
 مون کي چڙهي لاءِ آڻ گهرجي، سو آڻ ڏيار. جڏهن هن
 ويڄاري اڻوجھه کي ڏٺو ته اسان جو چرچو نٿو سمجهي،
 تڏهن چيائونس بيان، آڻ ئي وٺ، پر آڻ به ته نيڪ آڻ ئي
 جو ٻچو ٿيندو آهي. ڳالهه، ڳالهه، پر هڪڙي اصحابي، جو
 اسلام کان اڳ بت پرست هو، تنهن حضور جن جي درٻار
 ۾ عرض ڪيو ته حضور! هڪڙي ڏينهن منهنجي بت مون کي
 ڏاڍو فائدو رسايو هو. اهي لفظ ٻڌي سڀني ماڻهو حيرت ۽
 عجب ۾ پئجي ويا ته هي شخص مسلمان ٿي ڪري ڳالهه،
 هڪڙي ٿو ڪري. ٻلائين به ڪو ٿي سگهي ٿو جو بت فائدو
 رسائي! هن شخص ماڻهن کي حيران ڏسي سڄي ڳالهه، ڪري
 ٻڌائي ته هڪڙي ڏينهن آڻ سفر تي ويس ٿي- ٻوڇا پاڻ لاءِ
 پيگل ڪٽڪ جي اٿي يعني ستو جو بت ٺاهي پاڻ سان کنيو
 هو، رستي تي هڪڙو اهڙو هنڌ آيو، جتي منهنجي کاڌي
 جو سامان کٽي ويو، بڪ به ڏاڍي اچي لڳيم، وسنه به
 ويجهي ڪانه سو بڪ ۾ سرڻ هارڪو اچي ٿيس. اوچتو ياد
 آيم ته مون وٽ جيڪو بت آهي، سو ستو جو ٺهيل آهي،
 يڪدم ڪري ٽڪر ٽڪر ڪري ويهي کاڌم ۽ اهو کائيندو
 اچي وسنه ۾ ريس. جيڪڏهن اهو بت مون وٽ نه هجي
 ها ته ضرور مون کي آدمو ٿيڻو پوي ها. هڪڙي ڪراڙي
 عورت حضور جن کي عرض ڪيو ته يا حضرت، منهنجي حق ۾

دعا گهرو ته رب مون کي قيامت ۾ بهشت نصيب ڪري . حضور جن چرچو ڪري چيس ته مائي، ڪراڙي زال بهشت ۾ وڃي نه آهي . مائي ويڃاري ڏاڍي اچي ڏني ۽ دلگير ٿيڻ لڳي . حضور جن مرڪي چيس ته مائي غم نه ڪر، مون به سچ ڳالهائو آهي . درحقيقت ڳالهه هن طرح آهي جو جيڪي ڪراڙيون عورتون هونديون، اهي رب جي قدرت سان جوان ٿي بهشت ۾ پير پائينديون .

زيد بن اسلم کان روايت آهي ته هڪڙو شخص اڪثر گيهه ۽ ساڪي حضور جن وٽ تعنه طريق ڪئي ايندو هو . جنهن دوڪاندار کان گيهه ۽ ساڪي خريد ڪري ايندو هو جڏهن قيمت گهرندو هوس ته چونڊو هو ته وڃ وڃي حضور جن کان قيمت وٺ . آهو ويڃارو سمجهندو هو ته شايد حضرت جن مال گهرايو آهي، سو حضور جن کان وڃي قيمت گهرندو هو . حضور جن سمجهي وٺندا هئا ۽ ڪيلي ڪئي رقم ڏيندا هئا . جڏهن اهو شخص حضور ۾ ايندو هو ته پاڻ چوندا هئس سيان، تو ته اسان وٽ گيهه ۽ ساڪي تعنه طور آندي هئي، پوءِ دوڪاندار ته پئسا اسان کان وٺي ويو . اهو شخص ڪلي چونڊو هو حضور! مون وٽ گيهه ۽ ساڪي ٺهندا ڪين آهن آءُ ڪٿان آئيندس، مون اوهان کي گهر وٺي پهچائي ڏنا . پاڻ ٻڌي مرڪي ڏيندا هئا ۽ هو اڪثر ائين ڪندو هو ته پاڻ به هميشه ان جو اهو تحفو قبول ڪري دوڪاندار کي پئسا پهچائي ڏيندا هئا، چو ته حضور جن اڪثر تعنه آئيندڙ کي به سندس ڏنل تحفو ۾ شريڪ ڪندا هئا، انهيءَ ڪري ان شخص کي به ان گيهه - ساڪي مان ڪجهه کارائيندا هئا، جنهنڪري هو به پنهنجي ڪاٺ لاءِ ائين پيو ڪندو هو ۽ حضور جن کي به مڙو لڳندو هو ۽ ان جو تحفو قبول ڪري، هن کي خوش ڪري پوءِ قيمت پري ڏيندا هئا، حضرت انس رضي الله تعالى عنه فرمايو آهي ته حضور جن مون سان چرچو

ڪندا هئا ته مون کي ڏوالاڻ ڏين (پهه ڪٽيو) ڪري سڏيندا هئا. هڪڙي ڏينهن زاهر نالي هڪ وهڻائي، جو اڪثر حضور جن وٽ پهراڙي جون شيون سوکڙي ڪري کڻي ايندو هو ۽ پاڻ وري ان جي عوض ۾ شهر جون شيون خريد ڪري ڏيندا هوس، سو بازار ۾ ترڪاري پيو وڪڻي، پاڻ اتاهون لنگهيا ته ڏٺائونس. پاڻ ڇا ڪيائون جو پويانس وڃي پاڪر پاتائونس. زاهر چوڻ لڳو ڪير آهين؟ ڇڏ ڇڏ. پر جڏهن معلوم ٿيس ته پاڻ ڪريم جن آهن ته هيڪاري پنهنجي پٽ زور زور ڪري سندن جسم مبارڪ سان کٽڻ ۽ کڻڻ لڳو. پوءِ فرمائڻ لڳا ته آهي ڪو جو هن غلام کي وٺي؟ زاهر ويچارو هو رنگ جو ڪارڙو ۽ شڪل جو ڪوجهو، تنهن چيو ته مون جهڙي تيج کي پيو ڪير ڪيتري ٿي وٺندو. حضور جن فرمايو نه نه. تون الله وٽ وڏي قدر قيمت وارو آهين.

حضور جن جا هئا ٻول ۽ سندن فصيحانه ڪلام

حضور جن ڳالهائڻ جا اهڙا ته مٺا هوندا هئا، جو ٻڌندڙ کي موهي ڇڏيندا هئا. سندن وات مبارڪ مان جيڪي ٻول نڪرندا هئا ته ٻڌندڙ ائين پائيندو هو ته چڻ موتي پيا هارجن. پاڻ لفظ ٿورا مگر گهڻي معنيٰ وارا ڳالهائيندا هئا. پاڻ ٻين وانگي تڪڙو ڪين ڳالهائيندا هئا. سندن ڳالهائڻ اهڙو چٽو ۽ صاف هو، جو ٻڌندڙ نه فقط ٻڌي سمجهي سگهندا هئا، بلڪ دل تي ويهاري ۽ ياد ڪري سگهندا هئا. پاڻ جيڪي چوندا هئا يا جيڪا به نصيحت ڪندا هئا، سا ٻڌندڙن جي دلين تي اهڙو اثر ڪندي هئي، جو وري وسرڻ مشڪل. ائين ته ڪڏهن ڪونه ٿيو جو پاڻ ڪجهه فرمايو هجي ۽ ماڻهن نه سمجهيو هجي — هرگز نه. پاڻ سونهارا جيڪڏهن ڪنهن ڀيري مجلس ۾ ڳالهائيندا هئا ته ماڻهو سندن اڪراڪر کڻي سگهندا هئا. پاڻ جيڪي ڳالهائيندا هئا، سو سادو ۽ دل مان نڪرندڙ ۽

دل ۾ ڇڻڻ ڳالهائيندا هئا، ۽ ائين ڳالهائيندا هئا جو ڇڻ
خيال ٿي ڪرڻو ڪونه ٿو پوين. سندن ڪلام ۾ تڪلف يا
بناوت اصل ڪانه هئي. پاڻ جيڪي به زبان مبارڪ تي آڻيندا
۽ وات مبارڪ مان ڪڍندا هئا، سو سراسر حق ۽ سچ هوندو هو.
دنيا ۾ ڪنهن به پيغمبر يا ليڪچرار جو ڪلام هوبهو ماڻهن
کي بنا لکڻ ياد نه بيٺو، جهڙو حضور جن جون حديثون يا
سندن وائون ٻڌل قرآن شريف، جو ماڻهن هوبهو ياد ڪري ورتو.
پاڻ ڳالهائڻ مهل اهڙو عمدو ڳالهائيندا هئا، جو ڇڻ ڪو مصنف
جملو جملي تي چئي پورو بيان ڪري رهيو آهي. سندن ڳالهائڻ
جو آواز ايترو پري تائين ويندو هو، جو سڀڪنهن جي جاء يا
مجال نه هئي. هڪ دفعي جمعي جي ڏينهن حضور جن ممبر تي
مسجد نبوي ۾ وعظ واسطي چڙهيا ۽ ماڻهن کي فرمايائون ته
ويهي رهو، سڀ حڪم موجب ويهي رهيا. هڪڙو اصحابي
سونهارو محلي بنجي ٿو، هو جو ٻرو هو، تنهن آڻي حضور جن
جو آواز ٻڌو ۽ آڻي جو آڻي ويهي رهيو. وعظ جي وقت
سندن اکيون مبارڪ ڳاڙهيون لال ۽ آواز بلند ۽ ڪرو ٿي
ويندو هو ۽ سارو جسم مبارڪ اهڙو جوش ڀريل ٿي ويندو هئڻ
جو ڇڻ پاڻ ماڻهن کي وڏي مصيبت ۽ غنيمت کان بچائڻ جي
ڪوشش ڪري رهيا آهن. حضور جن کي رياءَ ۽ اجائي
ڳالهائڻ کان هميشه بچان هوندي هئي. پاڻ نه ڪنهن جي
ڪلا ڪندا هئا نه ٻڌندا هئا، نه ڪنهن جا عيب ڪڍندا هئا.
ڳالهه آها ڪندا هئا، جنهن مان ڪندڙ ٻڌندڙ ٻنهي کي ڪجهه
نه ڪجهه ثواب ملي. جڏهن پاڻ سولهارا ڳالهائڻ لڳندا هئا
ته ماڻهو بلڪل مات ڪري ويٺا ٻڌندا هئا، وچ ۾ ڳالهائڻ
جي ڪنهن کي مجال نه هئي. جڏهن پاڻ پنهنجي ڳالهه پوري
ڪندا هئا، تڏهن ڪنهن ٻئي کي ڳالهائڻو هوندو هو ته ڳالهه
ڪندو هو. جو ماڻهو ساڻن ڪا ڳالهه ويٺو ڪندو هو ته ٻيو
وچ ۾ ٺهي نه پوندو هو. جيڪڏهن ڪو مظلوم (ستايل)

وٽن ايندو هو ته پاڻ چڱيءَ طرح دل لائي انهيءَ جي ڳالهه سٺ لکندا هئا ۽ ٻيا اصحابي هتي پهتو ويهندا هئا. سندن مٿي ڪلام ۽ خوش بياني ۾ دنيا جو ڪو انسان ساڻن پهچي ڪين سگهندو هو. سندن ڪمال قابليت ۽ فصاحت کي ڏسي ساري دنيا حيران هئي ۽ آهي. عربستان ۾ انهن ڏينهن ۾ قابليت، فصاحت ۽ بلاغت جو تمام زور هو. وڏا وڏا فصيح بليغ ليکچرار هئا، جن ساري عربستان کي قابليت جي زور سان ماري مڃايو هو، مگر حضور جن جي آڏو ڪنهن جي به دال نه ڳري. انهن ئي فصيحن ۽ بليغن مان گهڻن ته حضور جن جي رسالت ۽ خدائِ واحد جي هيڪڙائي تي ايمان آندو ۽ قرآن شريف کي انساني طاقت کان اعليٰ ۽ بالا ڪلام ڪري مڃو هو.

فصلوات الله على ابلغ البلغاء وافصح الفصحاء بحمد
رسول الله عليه و علي آله و اصحابه وهرڪاته

حضور جن جو حياءُ حضور شرمي

حضرت ابوسعيد خدری رضي الله تعالى عنه کان روايت آهي ته حضور جن نهايت صاحب حياءُ ۽ شرم جا هئا، ايتريقدر جو ڪنواري چوڪري کان به وڌيڪ لڄارا هئا. سندن طبيعت اهڙي ته صاف هئي جو جيڪڏهن ڪا ڳالهه ڪين نه وٺندي هئي ته حياءُ جي ڳري ٻڌري پٽ ڪين چوندا هئا ته مون کي هيءَ ڳالهه نٿي وٺي. مگر سندن منهن مبارڪ مان سمجهي وٺبو هو ته هيءَ ڳالهه ڪين پسند نه آئي آهي. حضور جن ايتريقدر ته صاحب حياءُ جا هئا، جو گهڻو وقت ڪنهن به ماڻهوءَ جي منهن ۾ نهاري ڪين سگهندا هئا، جلدئي ڪٿي ڪنڌ هيٺ ڪندا هئا. ڪين جيڪڏهن ڪا ڳالهه نه پسند ايندي هئي ته صفا ڪين چوندا هئا، مگر اشارو ڪنايه سان

ظاهر ڪندا هئا. حضور جن ضروري حاجت لاءِ به جبل يا جهنگ ۾ پري پنڌ ڪري ويندا هئا. ويجهو ويهڻ ڪين وٺندو هئڻ. جيڪڏهن ضروري حاجت لاءِ ويهندا هئا ته تيسين ڪپڙو مٿي ڪين کڻندا هئا، جيسين زمين کي ويجهو نه ٿيندا هئا. حضرت ام المؤمنين پيبي عائشه رضي الله تعالى عنها کان روايت آهي ته مون ساري عمر حضور جن جي ڪڏهن به آگاهڙ نه ڏٺي، هي سڀ گهڻي حياءَ ۽ شرم جو سبب هو.

بين کي عزت ڏيڻ، آڻي جي آدرياءَ ڪرڻ

پاڻ آڻي جي آدرياءَ تمام گهڻي ڪندا هئا ۽ اسلامي اخلاقن مان اهو هڪ ضروري اخلاق سمجهندا هئا. پاڻ فرمائيندا هئا ته مسلمانو! جو شخص اوهان مان وڌڻ جي عزت نٿو ڪري ۽ ننڍن سان محبت نٿو ڪري، سواسان مان نه آهي. هڪڙي ڏينهن حضور جن پنهنجي حجري مبارڪ ۾ رونق افروز هئا. سندن اصحاب سونهارا به انهيءَ ڏينهن ايترا ته وڻن حاضر هئا، جو وڌيڪ ڪنهن ماڻهوءَ جي ويهڻ جي جاءِ ٿي ڪانه هئي. حضرت جرير رضي الله تعالى عنه ٿورو دير سان آيو، مگر اندر جاءِ نه ڏسي ٻاهر ڇانئڻ وٺ ٺي ويهي رهيو. حضور جن جو هن کي سڀني کان ٻاهر ۽ ٻيڙو ويهندو ڏٺو، سو پاڻ پنهنجي چادر مبارڪ ويڙهي سيڙهي کڻي ڏانهن آڇلايئون ۽ فرمايونس ته هن تي ٿي ويهه. حضرت جرير چادر مبارڪ کڻي اکين سان لاتي ۽ چادر کي چمي بي اختيار روئڻ لڳو ۽ وري ويڙهي سيڙهي نهايت ادب سان ڏانهن موٽائي موڪلي ۽ عرض ڪيائين ته يا حضرت، آءٌ هن لائق نه آهيان، جو حضور جن جي چادر مبارڪ تي ويهان. حضور جن جا منهنجي عزت ڪئي آهي، شال رب ڪريم حضور جن جي عزت ۽ تعظيم وڌ ڪندو. پاڻ سونهارن سڀني اصحابن ڏي چوڌاري نھاري فرمايو ته جڏهن به اوهان وٽ ڪو آدمي اچي ته اوهين ان کي عزت ڏيندا ڪريو.

گهڻو ڪري پاڻ سونهارا وهائي تي ليڪ ڏيو ويٺا هوندا هئا. اوچتو ڪو ماڻهو وٽن اچي نڪرندو هو ته پاڻ آئي جي آدرپاءَ لاءِ اهو وهائو ڪٿي ان کي ڏيندا هئا. جيڪڏهن اهو وٽن کان انڪار ڪندو هو ته پاڻ زور ڪري به آخر ڏيندا هوس. پاڻ سونهارا وڏن جي تمام گهڻي عزت ڪندا هئا ۽ وڏن جي ڳالهه جو گهڻو لحاظ رکندا هئا. اهي جيڪي چوندا هئا ته پاڻ پورو ڪندا هئا. هڪڙي ڏينهن سندن پيغمبري ۽ فتوحات جي زماني ۾ دائي حليم وٽن هلي آئي. پاڻ پنهنجي چادر مبارڪ وچائي، کيس زور ڪري ان تي ويهاريئون. پوءِ فرمايئون ته اي منهنجي مهربان ماءُ، اوهان جو خير سان اچڻ ٿيو آهي، جيڪو ڪم ۽ حڪم هجي ته آءٌ حاضر آهيان. بيبي دائيءَ ڪن قيدين بابت سفارش ڪئي. پاڻ ائين ڪيائون ۽ ٻيو به جيڪي گهريائين، پاڻ سونهارن گهربل کان به وڌيڪ پهچائي ڏنس.

حضور جن توحيد الاهي جي لحاظ سببان پنهنجي تعظيم جي منع ڪندا هئا

حضور جن پنهنجي تعظيم ٿيڻ ۾ خوش ڪين ٿيندا هئا ۽ نڪي وٺندي هين. حضرت عباس رضي الله تعالى عنه فرمايو ته سڀني اصحابن وٽ حضور جن جهڙو ٻيو ڪوبه ٻياري عزت ۽ تعظيم وارو ڪونه هو. مگر ته به جڏهن پاڻ سونهارا ايندا هئا ته اصحاب سندن لاءِ آڻندا ڪين هئا، چو ته حضور جن جو اصل حڪم هو ته

لا تقوموا كما يقوم الاعاجم

(نه اٿو جيئن عجمي ماڻهو آڻندا آهن -- يعني هڪٻئي جي تعظيم لاءِ)

هڪڙي دفعي پاڻ سونهارا بيمار ٿي پيا، سو بيهي نماز نه پڙهي مڪيا -- ويهي رهيا. اصحابن کي به حڪم ڪيائون

تہ ويهي نماز پڙهو. رڳو هن خيال تي تہ مٿان ائين سمجھڻ
۾ اچي تہ پيغمبر خدا جو ويهي نماز پڙهي ٿو ۽ ٻيا ان جي
تعظيم سببان يهي نماز پڙهن ٿا. هڪڙي شخص حضور جن
کي چيو تہ يا حضرت، روم ۽ ايران جي بادشاهه کي سندن
رعيت جا ماڻهو سجدو ڪن ٿا، ڇا اسين اوهان کي سجدو
نہ ڪريون؟ پاڻ فرمايئون: سجدو خاص هڪ خدا کي ڪريو،
ڪنهن به ٻئي کي نہ ڪريو (1). هڪڙي شخص انشاء الله
جي بدران حضور جن جي سامهون آن شخص ڳالهه ۾ هي
لفظ چيا:

ماشاء الله و ماشئت

(يعني جيڪي الله ڪهريو ۽ توهان ڪهريو)

حضور جن اهي لفظ ٻڌي ڏاڍا خفي ٿيا. فرمايئون تہ
مون کي الله پاڪ سان شريڪ نہ ڪريو. پڇاڙي واري
بيماري ۾ پاڻ سونهارن فرمايو: خدا لعنت ڪري يهودين
۽ نصارن تي، جن پنهنجن نبين جي قبرن کي سجدہ گاه
بنائي وڌو. توهين منهنجي اهڙي تعظيم نہ ڪجو، جهڙي
نصارن مسيح ابن مريم جي ڪئي. ۽ هيئن به فرمايئون تہ
منهنجي قبر کي سجدہ گاه نہ بڻائجو. اصحابن سونهارن انهيءَ
حڪم جي پيروي ۽ توحيد جي لحاظ سببان سندن قبر مبارڪ
کي ماڻهن جي نظر کان مخفي رکيو، تان تہ ماڻهو مٿان خلاف
توحيد ڪجهه ڪري نہ وجهن (2).

(1) شرم اچي، انهن نادان مسلمانن کي جيڪي اوليائن سونهارن جي
قبرن تي وڃي هنڌن وانگي مٿا ٽيڪيندا ۽ سجدا ڪندا ۽ ڇانئون
ڇمندا ۽ نرڙ ڳسائيندا آهن.

(2) افسوس، اڄڪلهه تہ زور زور ڪري ٻين جا معاور ماڻهن کي
ڪنڌ مان وٺيو، ٻين جي آڏو سجدا ٻيا ڪرائين يا بعضي
ڏڻا وائڻا پڙهيا ٻين پنهنجن بزرگن جي آڏو سجدا ٿيندا ڏسي، غرض
ٻيا ٿين ۽ زبان سان جهلين به ٿا.

حضور جن جو سادو گذران ۽ فقر فاقو

اگرچہ حضور جن دين ۽ دنيا جا شهنشاهه هئا. زر دولت جي وٽن ڪمي ڪانه هئي. رب سڀڪجهه کين ڏنو هو، مگر جيڪي ملندو هون، سو قومي ضرورتن ۾ خرچ ڪري ڇڏيندا هئا ۽ پنهنجو خاص حصو الله ڪارڻ ڏئي. وٺي ڇڏيندا هئا. حضور جن جڏهن ڪو نئون ڪپڙو ٺهرائيندا هئا ته جمعي جي ڏينهن کان وٺي ڍڪيندا هئا. هڪڙي ڏينهن حضرت عمر فاروق رضي الله تعالى عنه حضور جن سان گڏ هو ۽ پٺي بازار ۾ تشریف فرما ٿيا. اتي ”سُنْدُس“ جو * وڪوڏسي حضرت عمر، حضور جن کي عرض ڪيو ته جيڪڏهن هي وڪو حضور جن عيد لاءِ خريد ڪن ته ڏاڍو چڱو! حضور جن فرمايو: يا عمر رضه، هن وڪي کي آهو ڍڪي، جنهن کي آخرت ۾ ڪجهه بهرو مليل نه هجي. پاڻ سونهارا اها سفيد ٽوپي پائيندا هئا، جنهن کي عربي ۾ ”قلنسوه“ سڏيندا آهن. ڪڏهن رڳي ٽوپي، ڪڏهن رڳي ڀڳ، ڪڏهن ڀڳ جي اندران ٽوپي هوندي هين. بمافي ٽوپيون به حضور جن پائيندا هئا ۽ جنگ جي وقت ۾ ٽوپ ڪٽڻ ڍڪڻ وارا پائيندا هئا، پر جيڪڏهن ٽوپي يا ڀڳ نه ٿي سگهندي هئي ته معمولي پٽي ڪپڙي جي مٿي ۽ پيشاني تي کڻي ٻڌندا هئا. ڀڳ جو ڀلاند وچ ڪنڍي تي ڇڏيندا هئا. ڪڏهن ڀلاند کان سواءِ به ڀڳ پائيندا هئا. جيڪڏهن ٻاهران قاصد ايندو هو ته انهيءَ وقت پاڻ عمدو لباس ڍڪيندا هئا ۽ فرمائيندا هئا ته ههڙي وقت ۾ ههڙو لباس ترار جهڙو ڪم ڏئي ٿو. ڀڳ مبارڪ ايڏي نه هوندي هين جو مٿي تي بار ۽ بوجھ ٿئي، بلڪ ايڏي ٻڌندا هئا، جنهن سان سردي ۽ گرميءَ جو بچاءُ ٿئي. قميص کين پسنڌ هوندي هئي. ڪپڙن جا ٻه-ٻه جوڙا ڪڏهن نه رکيائون، فقط هڪ جوڙو هوندو هون.

* عمدو ڪپڙي جو قسم.

ڪڏهن ته هن شهنشاهه دين و دنيا حضور انور صلي الله عليه وسلم وٽ پيسو ڪپڙوئي ڪونه هوندو هو، فقط هڪ چادر هوندي هئي، جا هيٺ- مٿي ڪري پورٽ ڪندا هئا. نماز وقت انهي ئي چادر جي اڌ جي گوڏ ڪندا هئا ۽ اڌ بت تي ڍڪيندا هئا. صبح جي ڪاڏي مان ڪڏهن به رات لاءِ رات جي ڪاڏي مان ڪڏهن به صبح لاءِ ڪونه بچائي رکندا هئا. جيڪڏهن ڪجهه ٻيچي پوندو هو ته انهيءَ ئي وقت مسڪينن کي پهچائي ڏيندا هئا. سندن حرمن پاڪن زنانہ سرشت موجب جڏهن زيورن جي سخت خواهش ڪئي ته پاڻ طلاق ڏين ۽ حرمن کان بيزار ٿيڻ تائين به سڀرندي هئا ۽ فرمائيندا هئا ته جيڪڏهن فقر ۽ فاقو منظور هجيو ته منهنجي گهر ۾ رهو، نه ته موڪل ڏيانو؟ قرآن پاڪ ۾ به ان بابت ذڪر آهي. رب تعاليٰ حضور جن کي حرمن پاڪن جي زيورن گهرڻ تي هيئن ارشاد فرمايو آهي:

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَّا زُورَ لَكُمْ إِن كُنْتُمْ

تَرُدُّنَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَ زِينَتَهَا فَتَعَالَيْنَ

أَتَبْتَغُونَ وَ أَسْرَحَكُنَّ سَرَّاحًا جَمِيلًا (۲۸)

وَ إِن كُنْتُمْ تَرُدُّنَ آلِهَةً وَ رَسُولَهُ وَ الدَّارَ

الْآخِرَةَ فَإِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ لِلْمُحْسِنَاتِ مِنكُنَّ

أَجْرًا عَظِيمًا (۲۹)

(آيت ۲۸-۲۹ - الاحزاب)

(اي پيغمبر ڪريم (عليه الصلوة والسلام) پنهنجن زالن کي چئو ته جيڪڏهن اوهين دنيا جي حياتي ۽ ان جو سينگار گهرنديون هجو ته اچو ته اوهان کي اجورو ڏيان ۽ چڱي طرح ڇڏيان ۽ جيڪڏهن اوهين الله ۽ سندس پيغمبر ۽ آخرت جي گهر (يعني بهشت) کي گهرو ٿيون ته بيشڪ الله تعاليٰ اوهان مان نيڪ عورتن لاءِ وڏو اجر تيار ڪيو آهي.)

۽ ٿورو اڳتي وري قرآن پاڪ ۾ حرمين پاڪن لاءِ هي ارشاد آهي جو سڀڪنهن سعادتمند عورت کي هنن سان هٺائڻ گهرجي۔

وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ
الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَىٰ وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ
الزَّكَاةَ وَآتِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ

(۳۳۔ الاحزاب)

(۽ پنهنجي گهرن ۾ رهو ۽ بهرين جاهليت واري سينگار وانگر سينگار نه ڪريو ۽ نماز قائم رکو ۽ زڪوة ڏيو ۽ الله ۽ الله جي رسول جي تابعداري ڪريو۔)

بخاري ۽ مسلم جي صحيح حديث ۾ آهي ته حضور جن جي گهر وارن ڀاتين رکڻ جو جن جي ماني ۾ لاڳيتا ۽ ڏينهن ڏو ڪري نه کڏي هوندي، جيستائين ڪم پاڻ دنيا مان خير جو گذاري ويا.

حضرت عبداللہ بن عباس رضي الله تعاليٰ عنه کان روايت آهي ته حضور جن پاڻ ۽ سندن گهر وارا ڀاتي ڪيتريون ڪيتريون

راتيون خالي پيٽ بڪ ٿي بڪ ۾ سمهي رهندا هئا ۽ جڏهن
ڪو کاڌو کائيندا هئا ته اڪثر جئون جي ماني هوندي هئي.
سهل بن سعد رضي الله تعالى عنه کان ڪنهن پهچيو ته
حضور جن ڪڏهن ميده جي ماني به کاڌي هئي؟ چيائين ته
هاڻ سونهارن ساري عمر ميدو ڏٺو به ڪونه هو. وري سائل
پهچيو ته حضرت جن جي زماني مبارڪ ۾ اتي چائڻ جا ٻرڻ
هوندا هئا؟ حضرت سهل چيو بلڪل نه. پوءِ اُن شخص
پهچيو ته ڀلا جئون جي اتي جي ماني چائڻ کان سواءِ ڪيئن
کائيندا هئا؟ حضرت سهل چيو ته ٿوري ٺوڪ ڏهي هئي،
جيڪي ته يا ڪڏر هوندا هئا، سي آڏاسي ويندا هئا باقي
اتو گوهي پوءِ ماني پهچائي هئي.

حضرت انس بن مالڪ رضي الله تعالى عنه کان روايت
آهي ته حضور جن ڪڏهن به شاهوڪارن ۽ اميرن جي
وڏن وڏن خونچن ۽ دسترخوانن تي ويهي ڪونه کاڌو ۽
نه ڪڏهن چيني جي رڪابين ۾ کاڌائون ۽ نه سندن لاءِ سنه
ڊڪڙ پهچائڻ ۾ آيا.

راوي چوي ٿو ته مون پنهنجي استاد اتاده رضي الله تعالى
عنه کان ٻڌو ته حضور جن ۽ اصحاب سونهارا چمڙي جي
دسترخوان تي مانڙي رکي کائيندا هئا. حضرت ابوهريره
رضي الله تعالى عنه هڪڙي جماعت وٽان لنگهيو، انهن وٽ
پڪڙيل هڪڙي رکيل هئي، جا کائڻ ويٺا هئا. حضرت ابوهريره
کي به کائڻ لاءِ سڏيئون. حضرت ابوهريره رضه کائڻ کان
انڪار ڪيو ۽ فرمايو ته رسول ڪريم (عليه الصلوٰه والسلام)
دنيا مان لاڏاڻو ڪيو، مگر پهچاڙيءَ تائين جئون جي ماني
به پيٽ پري نه کاڌائون، سو آءُ ڪيئن هيترو کان! ڪي
وقت اهڙا به حضور جن تي گذري چڪا، جو مدينه شريف
۾ هڪڙي يهودي وٽ زهر ڪپهه رکي، گهر وارن لاءِ ڪجهه
قوت گذران خريد ڪري آڻيندا هئا.

حضرت انس رضه کان روايت آهي ته حضور جن جي حوالي ۾ ڪنهن به وقت ڪڪڪ يا ٻئي اناج جو هڪ ٽوپو به رکيل ڪونه هوندو هو. حضرت ابو طلحه رضي الله تعالى عنه فرمايو آهي ته اسان ماڻهن حضور جن وٽ هڪ دفعي بڪ جي شڪايت ڪئي. اهڙو حال هو جو اسانجن پٽن تي بڪ کان هڪڙو هڪڙو پٿر پڌل هو، جو اسان حضور جن کي پنهنجو اهو حال ڏيکاريو ته پاڻ سونهارن پنهنجو پيراهن مبارڪ ڪئي، سڄا به پٿر پٿر مبارڪ تي پڌل ڏيکاريان. مسڪيني ايتري قدر جو ڪيترا وقت تيل جي نه هجڻ ڪري حوالي شريف ۾ رات جو ڏيو ڪونه ڀرندو هو. هڪ دفعي ماڻهن وٽن بڪ جي دانهن ڪئي. وٽن ڪجهه ڪجور پيل هئي جا هڪ-هڪ ڏاڻو ڪري سڀني کي وراهي ڏنائون.

حضرت امير المؤمنين عمر رضي الله تعالى عنه فرمايو آهي ته آءٌ هڪڙي ڏينهن حضور جن جي خدمت شريف ۾ حاضر ٿيس، ڇا ڏسان ته پاڻ ڪجيءَ جي چٽائي تي لٽيا پيا آهن ۽ چٽائيءَ جا ڏٺا سندن هڪڙي پاسي تي ٿي پيا آهن ۽ وهائو چمڙي جو اٺن، جنهن ۾ ڪجهه جي بدران ڪجيءَ جا پن ۽ ٿاريون ڀريلون آهن. مون سندن اهو حال ڏسي عرض ڪيو: يا رسول الله (صلي الله عليه وآله وسلم) الله پاڪ کان دعا گهرو ته رب ڪريم اوهان جي آست کي ڪشادي روزي ڏسي. ڏسو ته ايران ۽ روم کي ڪيتري قدر نه ڪشادائي آهي. آهي الله تعالى کي مڃين به نٿا ۽ سندس عبادت به نٿا ڪن. پاڻ فرمايئون: يا عمر رضه، تون اڃان انهيءَ خيال ۾ آهين؟ ڪافرن کي جيڪي ملڻو آهي، سو دنيا ۾ ئي ملڻو آهي، آخرت ۾ انهن کي ڪجهه به حاصل ٿيڻو نه آهي. سواهب ۾ لڪيل آهي ته هڪڙي ڏينهن حضور جن کي سخت بڪ لڳي. پاڻ هڪڙو ٻهڻ ڪئي پٿر سان ٻڌڻ ۽ فرمائڻ لڳا ته اي نفس! ٻڌ ۽ خبردار ٿي، دنيا ۾ گهڻا

اهڙا آهن، جي الله پاڪ جون نعمتون کائڻ وارا آهن، مگر آخرت ۾ انگ آگاهڙا ۽ ڀيٽ بکيا هوندا. اي نفس! ڪي اهڙا به آهن، جي پنهنجي نفس کي دنيا ۾ ڏاڍي عزت ٿا ڏين ۽ خواهش ٿا وڌن، مگر ساڳيو نفس انهن شخصن کي بي عزت ۽ بي تعظيم ڪندو آهي ۽ ڪي اهڙا به آهن، جي پنهنجي نفس کي خراب خوار به ڪندا آهن، مگر ته به سندن نفس سندن تعظيم ۽ عزت ڪندو آهي. حضور جن فرمايو ته انسان ذات لاءِ ڀيٽ جهڙو ٻيو جهڙو ٿانو ڪونهي جو ڀرڻو پويس ٿو، نه ته ٻه ٽي گرم ڪافي آهن، جي انسان کي سلامت رکي سگهن. جيڪڏهن انسان تي انسانيت غالب هجي ته هوند پنهنجي ڀيٽ جي هڪڙي حصي کي کاڌي سان ۽ هڪڙي حصي کي پاڻيءَ سان ڀري ۽ هڪڙو حصو ساڻ ڪڍڻ لاءِ خالي ڇڏي.

حضرت آدم المؤمنين بيبي عائشه رضي الله تعالى عنها کان روايت آهي ته هڪڙي ڏينهن هڪ انصارن بيبي مون وٽ آئي. مون وٽ حضور جن جي بستري لاءِ هڪ ٿلهي چادر پيل ڏٺائين، سو ڏسي ڏاڍو افسوس ڪيائين. گهر وڃڻ شرط هڪڙو بسترو حضور جن لاءِ ڏياري موڪليائين، جنهن ۾ آن پريل هئي ۽ نرم هو. جڏهن پاڻ سونهارا خير سان تشریف فرما ٿيا ته اهو بسترو گهر ۾ ڏسي ڀڄڻ لڳا ته هي نئين شيءِ ڪاٿان آئي آهي؟ مون عرض ڪيو ته حضور، فلاڻي انصارن بيبي آئي هئي، تنهن اوهان لاءِ ڏياري موڪليو آهي. پاڻ ارشاد فرمايئون ته هينئر جو هينئر اهو بسترو موٽائي موڪليو. هي اسان ٻانهن جي لائق نه آهي. - تسم آهي خدا جو جيڪڏهن آءُ گهران ها ته سون ۽ چاندي جا جبل مون سان گڏ هلن ها. روايت آهي ته حضور جن وٽ جيڪا چادر هئي، اهائي جاتي ويندا هئا ته وڇائي سمهي رهندا هئا. اڪثر پاڻ سونهارا ٿڌي تي سمهندا هئا ۽ ٻيو ڪجهه بسترو هيٺان نه وڇائيندا هئا.

حضرت ابن مسعود رضي الله تعالى عنه فرمائي ٿو ته تڏي جا ڏنا سندن پاسرين مبارڪن تي ڏسي مون کي روئڻ اچي ويندو هو. حضرت ام المؤمنين بيبي حفصه رضي الله تعالى عنها کان ڪنهن پڇيو ته حضور جن اوهان وٽ ڪهڙي هنڌ تي آراء ڪندا هئا؟ بيبي صاحبہ فرمايو ته هڪڙو ٿلهو ڪپڙو ٽاٺ جهڙو هوندو هو، جنهن کي پيٽو ڪري وڇائيندا هئاسين. هڪڙي دفعي مون ان کي چار تهه ڪري حضور جن کي وڇائي ڏنو ته ڀلي نرم ٿئي. حضور جن خير سان مٿان سر ساهي رهيا. صبح جو آئي مون کان پڇيائون ته رات تو مون کي ڇا وڇائي ڏنو هو؟ مون عرض ڪيو: حضور! هميشه وارو ڪپڙو مگر ڪالڻ رات انهيءَ کي چوٽو ڪري نرم ڪري وڇايو هوم. پاڻ فرمايئون آئنده ائين نه ڪندا ڪريو، جيئن روز وڇائيندا هئا، تيئن وڇائيندا ڪريو. چو ته نرم بستري جي ڪري رات منهنجي نماز ئي قضا ٿي پئي آهي. هڪ دفعي حضور جن هڪ اهڙي هنڌ منزل انداز ٿيا، جتي مچر ۽ منگهڻ گهڻا هئا، جي رات جو سمهڻ ئي نه ڏيندا هئا. اصحابن سونهارن گهڻي مشڪل سان رات گذاري. لاچار صبح جو عرض ڪيائون ته حضور جن جيڪڏهن ڪنهن ٻئي هنڌ هلي منزل ڪن ته چڱو— هتي ته مچرن ۽ منگهڻ آرام ڪرڻ ئي نه ڇڏيو آهي. پاڻ فرمايئون: منهنجي رات ته ڏاڍي چڱي ۽ خير سان گذري آهي. هنن جو شڪر آهي، جو هنن اسان کي رات عبادت الاهيءَ لاءِ سجاڳ رکيو ٿي.

هڪڙي ڏينهن حضور جن ام المؤمنين بيبي عائشه صديقه رضي الله تعالى عنها کي فرمايو ته اي عائشه رضه، مون کي دنيا سان ڪجهه به لڳ-لاڳاپو نه آهي. مون کان وڌيڪ منهنجن ڀائرن اکين پيغمبرن تڪليفون ڏٺيون ۽ صبر ڪيو ۽ انهي ئي حالت ۾ دنيا مان سفر ڪري پنهنجي رب سان وڃي مليا. الله تعالى انهن جو مرتبو وڌايو ۽ انهن کي

آجر عظيم ڏنو*. انهيءَ ڪري آءُ پنهنجي روزي ڪشادي هجڻ ۾ ڊڄان ٿو. ائين نه ٿئي جو سڀائي اهڙن سڪن جي ڪي منهنجو درجو گهٽجي پوي. شل مون کي پنهنجي ڀائرن وٽ لهي ٿيڻو نه پوي. انهيءَ گفتگو ڪرڻ کان پوءِ هڪڙي ئي مهيني جي اندر حضور جن وفات ڪئي. حضرت امام حسن رضي الله تعالى عنه کان روايت آهي ته حضور جن ڪڏهن به پنهنجي غريبت ۽ تنگ گذران جو ذڪر، شڪايت يا بي صبري جي نموني تي ڪين ڪندا هئا، بلڪ جو ڪجهه بيان فرمائيندا هئا، تنهن مان رڳو پنهنجي آست جي تسلي ۽ تعليم جو مطلب هوندو هون ته جيڪڏهن آست تي ڪواوڪو وقت اچي پيهي ته جيئن پاڻ سونهارا اهڙن وقتن ۾ صبر ڪندا هئا، تيئن هو به صبر ڪن. حضرت انس رضه فرمائي ٿو ته حضور جن فرمايو ته خدائي معاملي ۾ جهڙو مون کي ڏيڃاريو ويو تهڙو ڪنهن کي به ڪونه ڏيڃاريو ويو. مون کي ابترا ايڏا ڏنا ويا جو ڪنهن کي به نه ڏنا ويا. مون کي مهينو مهينو گذري ويندو هو ته مون لاءِ ۽ بلال رضه لاءِ ايترو کاڌو موجود نه هوندو هو، جنهن کي ڪوبه سامه وارو کائي جيئرو رهي سگهي. جيڪڏهن ڪجهه اناج موجود ٿي سگهندو هو ته به ايترو، جو بلال جي ڪچ ۾ لڪي سگهي. مهمانن کان سواءِ ڪڏهن به حضور جن وٽ سندن کاڌي لاءِ ماني ۽ گوشت پئي ڪڍ نه آيا. البت جيڪڏهن ڪو مهمان ايندو هو ته ان جي خاطر گوشت ۽ ماني ڪڍ ايندا هئا. اڪثر ائين هوندو هو جو حضور جن جيڪڏهن صبح جو ڪجهه کائيندا هئا ته شام جو کاڌو موجود ٿي نه سگهندو هو.

* هي سڀ سندن ڪسرتنسي هئي ورنه جيئريءَ اندر حضور جن کي تڪليفون رسيون ۽ پاڻ صبر ڪيائون اوتري قدر ڪنهن به لمبي ۽ پينمبر کي تڪليفون نه رسيون هونديون. -- معنف

۽ جيڪڏهن شام جو کائيندا هئا ته صبح جو وري بس. حضرت عتبہ بن نحران رضہ فرمايو آهي ته آءُ انهن ڏينهن جو مسلمان آهيان، جو مون کان اڳي سواءِ چهن چئن جي ٻيو ڪو اڃا مسلمان ڪونه ٿيو هو، آءُ چهن کان پوءِ ستون هئس. انهيءَ وقت اسان جي جيڪا حالت هئي سا ٻڌو ته ڪهڙي هئي. مسلمان ٿيڻ سببان ڪوبه اسان جو حال ڪونه پڇندو هو. اسان سان ايتريقدر ضد ٿيو، جو ماني جو پور به ٻڪ مرندي اسان کي ڪو ڪونه ڏني. چئون ته پورهيو ڪري پست گذران ڪريون ته ڪوبه اسان کي پورهيت ڪري نه رکي. وٺن جا پڻ کائي کائي اسان جون واڇون ئي ٽڙي ويون هيون. ڪپڙن لاءِ وري هيڪاري وڌيڪ محتاج هئاسين. اتفاقاً هڪڙي ڏينهن جهنگ ۾ هڪڙي چادر پيل هئ اچي ويئي. ان جا ٻه ٽڪر ڪري هڪڙي جي گوڏ ٻڏيم ۽ هڪڙو سعد بن مالڪ کي ڏني ڇڏيم. خدا جو شان پوءِ آخر جلدي اسان ستن مان ڪوبه اهڙو نه رهيو، جو ڪنهن نه ڪنهن ملڪ جو حاڪم نه ٿيو. اسان کي پنهنجي رب پهرين تڪليفن ۽ ڏڪن جو موچارو عوض ڏنو. حضرت ابو هريره کان روايت آهي پاڻ فرمائي ٿو ته ستر چئن صفه جي اصحابن مان مون ڪوبه اهڙو ڪونه ڏٺو، جنهن کي ڪٿي ڪا چادر هجي. هئي ته ڪنهن وٽ گوڏ هئي يا ڪٿي. جنهن کي پنهنجن پنهنجن ڪنڌن ۾ ٻڏي ڇڏيندا هئا. اهو گوڏ جو ڪپڙو يا ڪٿي ڪنهن کي پنيءَ تائين هئي، ڪنهن کي سُرِي تائين. مگر اهڙيون اڻپوريون هيون، جو آگاهاري ٿيڻ جي ڊپ کان هٿن سان جهليندا رهندا هئا. هي هو حضور جن جي رفيقن جي گذران جو حال. حضرت ابوذر غفاري رضه کان روايت آهي. پاڻ فرمائي ٿو ته مون کي منهنجي دوست رسول الله صلي الله و آله وسلم ستن ڪالهين جي هدايت ڪئي هئي:

(1) مسڪينن سان محبت رکڻ، انهن سان ويجهو گذارڻ.
 (2) پاڻ کان گهٽ ماڻهو کسي ڏسڻ (عبرت لاءِ) ۽
 جنهن وٽ دنياڻي ٺاٺ گهڻو هجي، انهيءَ کي نه ڏسڻ
 (متان هوس ۽ ريس پيدا ٿئي).

(3) مائٽن سان مائٽي ڪنڊڻ، اگرچہ هو چين.

(4) ڪنهن کان ڪجهہ به نه گهرڻ.

(5) حق چئي ڏيڻ ڀلي ڪنهن کي نه وڻي.

(6) دين جي ڪم ۾ ڪنهن کان به نه ڊڄڻ، چڱي ڪم
 بابت چوڻ ۽ بُري ڪم کان روڪڻ، ڪنهن جي به طعني
 سلامت کان نه ڊڄڻ.

(7) لاهول ولاقوة جا لفظ اڪثر زبان تي آڻڻ.

حضرت ابوهريره رضه کان روايت آهي ته پيبي عائشه
 صديقه رضه هڪ چادر ۽ هڪ گوڏ ٽيگزين پهل حواليءَ مان
 ڪڍي اسان کي ڏيکاري ۽ فرمايائين ته هنن ٻن ڪپڙن ۾
 حضور جن دنيا ڇڏي هئي. هيءُ انهيءَ وقت جو ذڪر آهي
 جنهن وقت اسلام جو غلبو هو، ۽ رب فرمايو هو ته:

أَلْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ أَتَمَمْتُ

عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَ رَضِيتُ لَكُمْ الْإِسْلَامَ دِينًا

(۳- المائدہ)

(اڄ ڪامل ڪيو مون اوهان لاءِ دين اوهان جو ۽

پوري ڪئي مون اوهان تي نعمت پنهنجي ۽ اوهان جي

اسلام قبول ڪرڻ کان آڻ راضي ٿيس).

اگرچہ اللفه تعاليٰ حضور جن ۽ سندن ساٿين تي پنهنجي مهرباني
 پوري ڪئي هئي ۽ کين دشمنن ۽ ڪافرن تي فتح بخشي هئي،
 ۽ دنيا ۽ دولت به غنيمت ۾ گهڻي ٿي پئي ملي، پر جيڪي

حضور جن کي ملندو هو سو پنهنجو سمجهندا ئي ڪن هئا، مسڪينن يتيمن بيواهن کي پهچائي ڏيندا هئا. پاڻ اهي ئي مسڪيني ۾ گذاريندا هئا:

فصلوات الله علي ذالك اللبي الذي كان صابرا
علي الضراء و شاكرا علي النعماء و علي آله و
اصحابه و برڪاته و تسليماته

حضور جن جي مهمان نوازي

حضور جن اگرچہ مسڪين رهندا هئا، دنيا ۽ دولت بظاهر ڪانه هين ۽ پاڻ ڄاڻي جواري تي گذارڻ پسند ڪندا هئا. اهڙي تنگ حال گذارڻ ۾ سڀڪنهن جي جرئت هوند نٿي جو دل ڪشادي ڪري مهمانن کي منهن ڏئي، ۽ مهمان نوازي جا پورا حق بجاءِ آڻي. پر حضور جن مسڪيني هوندي به دريا دلي سان مهمانن کي رهائيندا، ڪارائيندا، پياريندا، خدمتگذاري ڪندا ۽ انهن کي سکيو رکندا هئا. مهمان ڪنهن به مذهب، مٽي، دين ۽ ڌرم جو هوندو هو يا ڪهڙو به بچڙو يا نالائق هوندو هو ته به حضور جن ان جي خاطري ڪندا هئا. فرمائيندا هئا ته مهمان جي خدمت اسلام جي ضروري اخلاق مان آهي. جيڪڏهن ڪي به چٽا پاڻ ۾ وڙهيل هوندا هئا ته ٻنهي جي پاڻ سونهارا مهماني ڪندا هئا. هڪڙي کي ڪين سڏائيندا هئا. پاڻ نهايت خليف، ملنسار ۽ مهمانن سان ڪيلي هلي وارا هئا. هڪڙي دفعي مڪي جا ڪجهه ڪافر اچي سندن مهمان ٿيا. اصحابن سونهارن ڇا ڪيو جو هڪڙي هڪڙي جي مهماني، هڪڙي هڪڙي پاڻ تي کڻين. مگر هڪڙو ڪافر اهڙو ته شرير هو جنهن کي ڪوبه اصحابي جرئت ڪري پاڻ وٽ مهمان نه پيو ڪري. حضور جن انهيءَ شرير کي پنهنجو مهمان ڪيو، ۽ پاڻ وٽ وٺي ويس.

مگر هو اهڙو ته ڪو ڪاٺو بلا هو، جنهن حضور جن وٽ ايترو گهڻو ڪاڌو جو جيڪي حويليءَ ۾ سڀني گهر جي ڀاتين اهل بيتن لاءِ تيار ٿيو هو، سو آهو هڪڙو ئي ڪاٺي ويو، رکيو هن لاءِ ته ڀلي ته حضرت جن جا سڀ ماڻهو بڪ مرن. هن جڏهن ڪاٺي ڍڙ ڪيو تڏهن حضور جن کيس هڪ خلاصي ڪوٺڙي ۾ وٺي وڃي سهاريو، ۽ چڱو هند وڇائي ڏنائونس. خدا جي قدرت! اهڙي اچي بدھضمي ٿيس جو ساري رات پئي دست ٿيس. جڏهن ڀره ٿئي تڏهن هو شرم کان سوڀرئي نڪري ڪاڌي هليو ويو. حضور جن صبح جو آيا، ڇا ڏسن ته سارو مڪان غلاظت سان ڀريو پيو آهي، بسترو ۽ سڀ ڳاڙو ڪري ڇڏيو هئائين. -- حضور جن کي انسوس ٿيڻ لڳو ته اسان جو مهمان شايد رات بيمار ٿي پيو آهي، ڪنهن سندس خبر ڪانه لڌي آهي ۽ خدمت ڪانه ڪئي آهي، انهيءَ ڪري ناراض ٿي هليو ويو آهي. پاڻ سونهارن ڇا ڪيو، جو هن جا وڇايل ۽ خراب ڪيل ٽپڙ ويهي پنهنجن پاڪ هٿن سان ڌوئڻ ۽ صفا ڪرڻ لڳا. اصحاب سونهارن، جو حضور جن کي اهڙو ڪم ڪندو ڏٺو، تن زور سان عرض ڪيو ته يار رسول الله، ٻاجه ڪري اوهين اهو ڪم ڇڏي ڏيو، اسان کي ڇڏيو ته اسين صاف ڪري ڏيون. پاڻ سڳورن فرمايو بابا، هي اسان جو مهمان هو، پنهنجي مهمان جي خدمت ۾ پاڻ ڪجي. خدا جي قدرت! اهو شخص، جو حضور جن وٽ مهمان هو، سو پنهنجي نهايت عمدي ۽ قيمتي ترار انهي ڪوٺيءَ ۾ وساري ويو هو، تنهن کي به جلد ئي ياد آئي، لاچار انهيءَ جي ڪٺڻ لاءِ موٽڻو پيس. آيو، اچي ڏٺائين ته مارا! حضور جن پاڻ پنهنجي سر هڙو ڪم پيا ڪن، ۽ جيڪي اصحاب سونهارا پيا اچن، سي ڏاڍي عاجزيءَ سان پيا ليلهاڻين ته حضور اسان کي ڇڏيو ته اسين ڌوئون. اسان جا ماءُ-پيءُ توتي قربان، اسين تڏهن ڇا جي لاءِ آهيون.

انهيءَ روايت کي مولانا روم واري، مثنوي شريف ۾ هن طرح لکيو ويو آهي:

هر کسي مي گفت کز بهر خدا
 (ميکنهن ٻئي چيو ته واسطي خدا جي).
 جان ما و جسم ما قربان ٿرا
 (جان ۽ جسم اسان جو توتان صدقي).
 ما بشوقيم اين حدث را تو بهل
 (چڏ ته اسين هي غلاظت ڏوئون).
 کار دست است اين نه کار جان و دل
 (هي ڪم اسان پاران جي هٿن جو آهي،
 نه اوهان جهڙن جان ۽ دل جو).
 ما برائي خدمت تو مي زعيم
 (اسين سائين جن جي خدمت لاءِ پيا جيون).
 چون تو خدمت مي کلي پس ما کڏيم
 (جڏهن سائينجن پاڻ خدمت ڪندا ته پوءِ
 ڀلا اسين وري ڪير آهيون).

اها حالت ڏسي اهو شخص ڏاڍو شرمندو ٿيو ۽ ڏاڍو
 پڇتايائين. اهڙو حال ٿيس جو زور سان بي اختيار دانهون
 ڪري روئڻ لڳو. حضور جن پنهنجي مهمان جي اهڙي پشيماني
 ۽ گريو زاري ڏسي، ڏاڍي نوازش سان سائس ڳالهائڻ لڳا ۽
 احوال وٺي ترار ڪئي کيس ڏنائون. مگر هن کان ته سڀ
 ڳالهيون ويون وسري ۽ جهڙو هو شاهي شير، اهڙوئي
 ٿي پيو غريب ۽ شريف. اخلاق محمدي ڏسي حيران ٿي ويو
 ۽ عرض ڪرڻ لڳو ته يا رسول الله، تنهنجي اخلاق ته مون کي
 موهي تنهنجو غلام ڪري ڇڏيو آهي! ائين چئي ڪلمو پاڪ
 اشهد ان لا اله الا الله و اشهد ان محمد رسول الله پڙهي

مسلمان ٿيو. حضور جن مهمان جي خاطرداري نه فقط پاڻ
ڪندا هئا، بلڪ هميشه پنهنجي امت کي اها هدايت ڏيندا
رهندا هئا، ۽ فرمائيندا هئا ته اڪرموا صديقڪم. عزت ڏيو
پنهنجي مهمان کي.

اللهم صلي علي سيدنا محمد وعلي آله واصحابه
و بارڪ وسلم.

حضور جن جي پنهنجي حوالي ۾ هلٽ چلت،
خانم ناري ۽ گهر جو ڪم ڪار ڪرڻ

حضور جن اندر حواليءَ ۾ ويندا هئا ته هميشه خوسرو
ٿي ويندا هئا، حوالي جي ماڻهن سان نرم ٿي ڳالهائيندا هئا.
۽ خوش طبعي به ڪندا هئا. پنهنجي نياڻي بيبي فاطمه خاتون جنت
رضي الله تعاليٰ عنها جي مٿي تي پاڻ سونهارا چمي ڏيندا هئا ۽
ڏاڍو پيار ڪندا هئا. حضور جن پنهنجن رفيقن ۽ حرمين
سان اهڙيءَ طرح هلندا هئا، جو ڇڻ پاڻ به منجهان هڪڙائي آهن،
۽ سڀڪنهن سان چڱو سلوڪ رکندا هئا. بيبي عائشه صديقہ رضه
فرمايو ته آءٌ جيڪڏهن ڪجهه گهرندي هيس ۽ ڪنهن شيءِ
تي سڌ ٿيندي هيس ته حضور جن منهنجو چيو مڃيندا هئا.
جنهن ٿانو ۾ آءٌ پيئندي هيس انهيءَ ئي ٿانو ۾ انهيءَ هنڌان
حضور جن به پيئندا هئا. گوشت جي اوڀر جيڪا آءٌ ڪري
چڏيندي هيس، حضور جن سا کائيندا هئا. مون وٽ اچي ويهندا
۽ قرآن شريف پڙهندا هئا. حضور جن انصارن جون نياڻيون
اندر حواليءَ ۾ بيبي عائشه صديقہ رضه سان راند ڪرڻ ۽ وندرڻ
لاءِ موڪليندا هئا. حضور جن اندر حواليءَ ۾ حرمين هاڪن
سان گڏ هڪڙي ئي ٿانو ۾ گڏجي به کائيندا هئا، جيڪڏهن
بيبي عائشه رضه ڪاوڙي هئي ته پاڻ چوندا هوس، هي دعا
پڙه ته ڪاوڙ اسي وڃي:

اللهم رب محمد اغفر لي ذنبي و اذهب غيظ قلبي و اجرني من مضلات الفتن

(اي خدا، اي رب محمد، جا بخش مون کي منهنجا گناه
۽ منهنجي دل جي ڪاوڙ لاه ۽ دنيا جي فتنن فسادن
کان مون کي بچاءَ .

جيڪڏهن ڪو حرم سونهارو وفات ڪري ويندو هو ته به
پاڻ سونهارا انهيءَ جي ساهيڙين کي عزت ۽ تعظيم ڏيندا هئا
انهيءَ حرم جي محابي. بيبي خديجه الڪبري رضه جي وفات
کان پوءِ جيڪڏهن ڪا شيءِ يا سوکڙي وڻ ايندي هئي ته
پاڻ بيبي صاحب جي ساهيڙين ڏانهن ڌياري موڪليندا هئا.
پاڻ گهڻو ڪري حرم ۾ اڪن تي ڪاوڙ ڪانه ڪندا هئا ۽
کين هر طرح راضي رکڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. جيڪڏهن
منهنجن ڪو فيصلو ڪرڻو پوندو هون ته انصاف سان ڪندا هئا،
ڪنهن جي به پاس خاطري نه ڪندا هئا. پاڻ فرمائيندا هئا
ته اوهان ۾ چڱو مرد آهو چئبو، جو پنهنجي اهل سان چڱو ٿي
هلي. آءٌ به پنهنجي اهل سان چڱو ٿي هلندو آهيان.
حضور جن کي ڪيترائي حرم هئا مگر سڀني کي راضي رکندا هئا،
ڪنهن کي به شڪايت جو سبب نه ملندو هو. پنهنجن حرم
پاڪن کي قرآن ڪريم سيکاريندا ۽ دين جي تعليم ڏيندا هئا.
زالن ۾ اسلام ۽ دين ٺهلائڻ جي مدد پنهنجن حرم کان
وٺندا هئا. بيبي عائشه رضه وٽان زناني مذهبي تعليم دنيا کي
گهڻي ملي ۽ گهڻيون بيبيون به انهيءَ مطلب لاءِ هيون ته
زنانيون مذهبي ڳالهائون آهي حضور جن کان سڳن ۽ پوءِ
مسلمانن جي زالن کي ٻڌائين ٿا ته زنانہ شرعي مسئلا ۽ ضرورتون
به پوريون ٿي وڃن، رهنجن نه. حضور جن اندر حويلي ۾ حويلي
جا ڪم ڪاريون به ڪندا هئا. پاڻي پيئڻ ڪونڊو ڀرڻ اڙين
قسم ٻيا اهڙا ڪم پاڻ پنهنجن هٿن سان ڪندا هئا. پنهنجن

ڪپڙن کي ٽوپو ٽانڪو به پاڻ ڏيندا هئا. پنهنجون جتيون
پاڻ صفا ڪندا هئا. پڪريون پنهنجون پاڻ ڏهندا هئا.
پنهنجن هٿن سان پاڻ ڪم ڪرڻ ۾ ڪو عيب ڪين سمجهندا
هئا. حرم پاڪ به سندن آهي اخلاق ڏسي ۽ سندن اهڙي
سادگي پسي، ڏاڍو سندن ادب ڪندا هئا.

فصلوات الله عليه و علي آله و اصحابه و برڪاته
و تسليماته.

حضور جن جي پرهيزگاري ۽ دنيا کان بيهرواهي

حضور جن جيڪو به خلق الله جي ڀلي جي ڪوشش ڪئي
۽ جو ڪجهه پاڻ سونهارن جاهلن کي سمجهايو، گمراهن کي
هدايت ڏني، بي راهن کي راه لاتو، بي علمن ۾ علم جو
روح ڦوڪيو، خلق کي خدائي پيغام پهچايو. انهيءَ ڪري
تڪليفون سڻيون، مصيبتون سر تي سهايون، قسمن قسمن
اڀاءُ ڏٺا، اهي سڀ خدا ڪارڻ ڪيائون ڪو غرض يا مطلب
ڪونه هئو. جيڪڏهن ڪو غرض يا مطلب هئو ته اهوئي
هئو ته گمراه هدايت وارا ٿين. وحشين ۽ ميرن جهڙا انسان
ڪامل انسان بڻجن. خدا جي زمين تان فتنو ۽ فساد بند ٿئي.
الله پاڪ کي نه مڃيندڙ رب ڪريم کي مڃين. غير خدا
جي آڏو سجدا ڪندڙ، مولا سائين جي اڳيان ڪنڌ نائين ۽
سجدو ڪن. بس انهيءَ کان سواءِ ٻيو ڪو ذاتي، نفسي،
دنيايي غرض ڪونه هئو. پاڻ سونهارا جهڙا اول ۾ مسڪين
هئا تهڙائي آخر تائين مسڪين رهيا. اگرچہ ڪين رب تعاليٰ
ملڪ ۽ خلق جو بادشاهه بنايو. سندن سائين کي به، جي اڳي
مسڪين هئا، الله پاڪ غني ۽ دولتمند ڪيو، پر ته به پاڻ
آهي ئي فقير ۽ مسڪين ٿي رهيا. خلق جي خير خواهي ۽
نگهباني، پرگهور ۽ سنڀال، ملڪ جو انتظام ۽ بندوبست،
ماڻهن جا فيصلا ۽ نيرا، گنهگارن کي سزائون ۽ يگناهين

کي آزادي، اهي ڪم بادشاهن جهڙا ڪندا هئا. مگر انهيءَ پورهئي جو نه ڪو عوض گهرندا هئا نڪو آجورو وٺندا هئا بلڪ صاف فرمائيندا هئا ته:

لا اسٿڪم عليه اجرا

(انهيءَ خدمت بابت (اي قوم) اوهان کان آءٌ ڪجهه نه آجورو نٿو گهران).

کين ملڪ کيري جو خيال ڪونه هو، نڪو دولت ۽ نڪن گڏ ڪرڻ جو. هي ته خميس خيالن وارن جو ڪم آهي، حضورجن جا خيال بلڪل اعليٰ ۽ اوچا هئا. هو دنيا جا هادي، رهڻا ۽ مرشد ٿي آيا هئا. هو انسانن کي سڌارڻ لاءِ آيا هئا نه دنيا دولت هٿ ڪرڻ لاءِ. پاڻ سونهارا وقت بوقت قوم کي هن طرح فرمائيندا هئا.

ما اطلب اموالکم ولا الشرف فيکم -
ولا الملک علیکم

(آءٌ اوهان جا مال ڪونه ٿو گهران نه اوهان ۾ پنهنجي بزرگي جو طالب آهيان، نه اوهان تي بادشاهي ڪرڻ گهران ٿو).

کين ڪافرن مشرڪن جي طرفان ڪيترا دفعا مال ۽ دولت جي آڇ ٿي، حڪومت ڏيڻ جا اشارا مليا، مگر پاڻ انهن سڀني واهيات ڳالهين کان بيزار رهندا هئا. عتبه بن ربیع، ڪافرن جي طرفان وڪيل ٿي حضورجن جي خدمت ۾ آيو ۽ اچي عرض ڪيائين ته هي جو اوهان پاڻ کي رسول ۽ نبي سڏايو ٿا، انهيءَ مان جيڪڏهن اوهان جو مطلب دولت ڪمائڻ جو هجي ته اسين چئدو ۽ ٿوري ڪري توهان کي ايترو مال ۽ دولت ڏيون، جو اسان مان ڪنهن وٽ به نه هجي. جيڪڏهن اوهان کي عزت ۽ وڏائپائي جي خواهش هجي ته فڪر

نه آهي. اسين توهان کي پنهنجو سردار ۽ رئيس بڻايون. توهان جي مرضي ۽ حڪم کان سواءِ ڪجهه به نه ڪنداسين. جيڪڏهن ساري عربستان جا بادشاهه ٿيڻ گهرو ٿا ته ڪٿي ائين ڪنداسين. جيڪڏهن اهي سڀ ڳالهيون نه آهن، ڪنهن مرض ۽ سوداءِ جو سبب آهي ته دوا دارونءَ جو بندوبست ڪريون، ڪو ويڇ طبيب آڻيون؟ حضور جن عتبہ جا اهي ٻول ٻڌي کيس ڪلام الاهي جون ڪي اثر واريون آيتون ٻڌائڻ لڳا، جن کي ٻڌي، عتبہ حيران ۽ اثر وارو ٿي ويو. تنهن کان پوءِ پاڻ سونهارن سندس پٽيلن ڳالهين بابت هيئن فرمايو: پاڻ فرمايائون ته جيڪي تو چيو مون کي انهن مان ڪا شيءِ به نه گهرجي. آءٌ اوهان کي دين حق هن لاءِ ڪونه ٿو سيکاريان ته اوهان کان مال ملير، نه مون کي اوهان تي سرداري ۽ بادشاهي ڪرڻ جو خيال آهي. مگر مون کي الفه تعاليٰ اوهان ڏي پنهنجو رسول ۽ قاصد ڪري موڪليو آهي. مون تي پنهنجي حڪمن جو ڪتاب نازل فرمايو اٿس ۽ مون کي حڪم ڪيو اٿس ته آءٌ اوهان کي سندس رحمت جي بشارت ڏيان ۽ سندس غصي ۽ غضب کان اوهان کي ڊيڄاريان، سو مون توهان کي پنهنجي رب ڪريم جو پيغام پهچائي ڏنو ۽ توهان کي توهان جي خیرخواهي جون ڳالهيون ٻڌايون، جيڪي مون کي منهنجو رب سمجھائي ٿو، ۽ مون ڏي موڪلي ٿو. جيڪڏهن اوهان مڃو ته دنيا ۽ آخرت ۾ اوهان جي سعادت ۽ نيڪ بختي آهي ۽ جيڪڏهن نه چيئندؤ ته آءٌ صبر ۾ رهندس، جيئن منهنجو مولا اوهان ۽ منهنجي وچ ۾ پاڻ فيصلو نه ڪري. اهو سارو ذڪر سيرت هشامي ۾ آندل آهي.

هڪڙي ڏينهن قبيلي بني صعصده جي هڪڙي شخص بعيره بن فراس حضور جن کي چيو ته ڀلا هي ته ٻڌايو، جيڪڏهن اسان اوهان جي تابعداري ڪئي ۽ خدا اوهان کي

دشمنن تي غالب ۽ ڪري وڌو ته اوهان کان پوءِ ملڪ جي
حڪومت اسان کي ملندي؟ حضور جن فرمايو ته سڀ ڪم
الله پاڪ جي هٿ وس آهن، جتي وٺندس آتي ڏيندو.
مسيلمه ڪذاب ۽ حضور جن جي زماني مبارڪ ۾ نبوت ۽
پيغمبري جي ڪوڙي دعويٰ ڪئي هئي ته آءُ به خدا جو
پيغمبر آهيان. انهيءَ مان به لک ڪن ماڻهو ملي ويا هئا.
انهيءَ حضور جن کي لکيو ته جيڪڏهن اوهين مون کي
پنهنجو خليفو ۽ جاءِ نشين ڪريو ته جيڪي پنهنجا تابع ٿيا
آهن، سڀ اچي اوهان جي خدمت ۾ حاضر ڪريان. انهيءَ
وقت حضور جن جي هٿ مبارڪ ۾ ڪجيءَ جي چڙهي هئي،
پاڻ فرمايئون ته تون رڳو هي چڙهي مون کان گهرندين
ته به توکي نه ڏيندس. خداوند ڪريم جو حڪم تنهنجي حق
۾ جيڪو ٿيل آهي، تنهن کان تون ڪاڏي وڌي ٿو سگهين؟
جيڪڏهن تون مون کي نه مڃيندين ۽ منهن موڙيندين ته
خدا توکي هلاڪ ڪندو. خدا جو شان! ٿيو به ائين برباد
ٿي ويو. خانو خراب ٿي ويس! حق آخر باطل تي فتحمند ٿيو.
حضور جن نه فقط پاڻ کي دنياڻي دولت کان بيهرواه ۽ پري
رکيو هو، بلڪ پنهنجي آل اولاد ۽ پنهنجي قبيلي بني هاشم
کي به اهڙي طمع ۽ لالچ کان دور ڪري ڇڏيو هو. ذات
صدقو ۽ زڪوة پنهنجي اولاد ۽ پنهنجي ماڻهن بني هاشم تي
حرام ڪري ڇڏيئون. ساداتن ۽ هاشمين کي خيرات، صدقات
۽ زڪوات وٺڻ حرام آهي، اگرچہ هو غريب هجن. هڪڙي
ڏينهن حضرت امام حسن عليه السلام خير سان اڃان ننڍڙا ٻار
هئا ته صدقي جي ڪچور مان هڪڙي ٻي ڪٽي وات ۾ وڌائون،
حضور جن يڪدم وات مان ڪڍي ڪٽي ٻاهر اڇلرائي. فتح
جي وقت جيڪي مال اسباب هٿ ايندو هو، سو سڀ يتيمن
مسڪينن، مسافرن، مهاجرن ۽ انصارن کي ڏيندا هئا ۽ ديني

ضرورتن ۾ خرچ ڪندا هئا. وفات کان پوءِ جيڪڏهن ڪا ملڪيت هجي ته ان لاءِ به صاف فرمائي ڇڏيئون ته:

لانوورث مائرڪناه صدقه

(اسين ڪجهه به پوئتي ورتون ڇڏي وينداسين، جيڪي هوندو، سو صدقه ۽ خيرات هوندو.)

پڇاڙيءَ واري سخت بيماريءَ ۾ به ايترو پئسو ڪونه هو جو گهر جو خرچ هلي سگهي. وٽن هڪڙي زرم هئي، سا هڪڙي يهودي وٽ گهر رکي گذران پئي ڪيائون. وٽن ڪڏهن به ست-اٺ سير آن حويلي ۾ رات جو نه رهندو هو، حالانڪ سندن عيال به وڏو هوندو هو. هڪڙي ڪٿي ۽ تڏو هوندو هو، ٻيو الله الله خير صلاح! جيڪي وٽن هوندو هو آئي جو آئي الله جي واٽ ۾ خرچي ڪيائي ڇڏيندا هئا ۽ پاڻ ائين پيا فرمائيندا هئا ته الشكر فخرتي — غريبت منهنجي لاءِ فخر آهي.

اللهم صل على سيدنا محمد وعلى آله واصحابه وبارك وسلم

حضور جن جي عبادت، رياضت ۽ خوف الاهي رکڻ

پاڻ سونهارا هر وقت الله پاڪ جي ذڪر ۽ فڪر ۾ هوندا هئا. آئيني ويئي، هلندي چلندي، سٺي ليٽي پنهنجي سولا ڪي ياد ڪندا رهندا هئا. رب ڪريم کان اهڙيءَ طرح دعائون گهرندا هئا، جهڙي طرح عاجز ۽ نمائو ٻانهو پنهنجي سائينءَ کان گهري، اگرچ پاڻ سونهارا الله تعاليٰ جا پيارا پيغمبر ۽ محبوب مرسل ۽ سڳورا نبي هئا. رب تعاليٰ جون مٿن هزارين مهربانيون ۽ نوازشون هيون. ڪين الله تعاليٰ پاڪ صاف ۽ بخشل ڪري ڇڏيو هو. حضور جن کان ڪو

وڏو گناهه ٿيڻوئي ڪونه هو، مگر تنهن هوندي به پاڻ
 سڳورا الله تبارڪ و تعاليٰ کان حد کان وڌيڪ ڊڄندا ۽
 ڪنبندا هئا. سڏائين سندن پاڪ دل ۾ خوف خدا ويٺل هو.
 رب ڪريم اگرچہ کين پنهنجو مقرب ۽ ويجهڙو ڪيو هو،
 سڀني نين کان افضل ۽ اعليٰ مرتبو ڏنو هو، پر تنهن هوندي
 به پاڻ، پاڻ کي عبده ورسولا يعني الله تعاليٰ جو ٻانهو
 ۽ قاصد سڏائيندا هئا. الله جي ٻانهڙي چوائڻ ۾ کين مزو ۽
 لذت ايندي هئي. پاڻ رب جي ٻانهي ڪوٺائڻ ۾ ڏاڍا خوش
 ٿيندا هئا. سچ آهي:

خواجہ گر لطف بيمدد راند
 بنده بايد کم قدر خود داند.

(سائين جيڪڏهن مهرباني گهڻي ڪري، ته ٻانهي کي
 پنهنجو قدر سڃاڻڻ گهرجي.)

پاڻ قرآن ڪريم اڪثر پڙهندا هئا ۽ جڏهن ڪا رحمت
 جي آيت پڙهندا هئا ته سندن منهن مبارڪ مرڪندو هو ۽
 خوش ٿيندا هئا ۽ جيڪڏهن عذاب جي آيت پڙهندا هئا ته
 دهلجي ويندا هئا ۽ خوف خدا کان سندن منهن مبارڪ ئي
 متغير ٿي ويندو هو. هن مان سڀڪو منصف مزاج انسان سمجهي
 سگهندو ته خود حضور جن به قرآن ڪريم کي اهڙي طرح
 ڪلام الاهي ڪري مڃيندا هئا، جهڙي طرح پاڻ مسلمان
 ڪري مڃون ٿا ۽ هرگز هرگز حضور جن قرآن ڪريم کي
 پنهنجو بنايل ڪتاب يا پنهنجو ڪلام ڪين سمجهندا هئا.
 جيڪڏهن (نعوذ بالله) سمجهندا هجن ها ته هرگز ايتري قدر
 پاڻ پڙهي، پاڻ اثر وارا نه ٿين ها. پاڻ ڪريم جن اڪثر
 قبل ڏي منهن ڪري ويهندا هئا. حضور جن فرمائيندا هئا ته
 آءٌ اوهان کان وڌيڪ مولا سائين کان ڊڄان ٿو ۽ مون کي
 اوهان کان وڌيڪ پنهنجي سائين جو ڊاڍ دل ۾ ويٺل آهي.

اهڙيءَ طرح صحيح بخاري شريف ۾ آهي ته حضور جن فرمائيندا هئا: ”آءُ اوهان کان وڌيڪ پنهنجي سائينءَ کي سڃاڻان ٿو ۽ اوهان کان وڌيڪ الله پاڪ کان ڊڄان ٿو.“ پاڻ نماز نهايت نياز ۽ نورث سان پڙهندا هئا. تهجد (پوئين رات جي نماز) ۾ ته پاڻ سونهارا ايترو پيهندا هئا، جو سندن قدم مبارڪ ٿي سڄي پوندا هئا. هڪڙي ڏينهن اصحابن عرض ڪيو، حضور! سائينجن ايتري قدر تن کي تصديق ۽ تسويو ڇو ٿا ڏين؟ الله تعاليٰ ته حضور جن کي بلڪل بخشي پاڪ ڪري ڇڏيو آهي. پاڻ فرمايئون:

”افلا اكون عبدا شكورا“

(ڇا آءُ الله جو شڪرگذار ٻانهون نه ٿيان)

يعني جيڪڏهن مولا سائين پنهنجي مهرباني ڪري مون کي بخشي ڇڏيو آهي ته آءُ سندس انهيءَ عنايت ۽ لطف جي شڪريه بجا آئڻ لاءِ عبادت ڪريان ٿو.

صحيح مسلم ۾ حضرت انس رضه کان روايت آهي ته حضور جن فرمايو: مون کي قسم آهي انهيءَ ذات پاڪ جو جنهن جي قبضه قدرت ۾ محمد (عليه الصلوٰه والسلام) جي جان آهي. -- جيڪي آءُ ڏسان ٿو، سو جيڪڏهن اوهين ڏسو ته ضرور ڪيو ٿورو ۽ رڻو گهڻو. اصحابن عرض ڪيو، حضور! سائينجن ڇا ڏٺو آهي؟ فرمايئون: (بهشت ۽ دوزخ). حضور جن ڪشي ڪيتري به عبادت رب جي ڪندا هئا، ڪيتري به الله جي تعريف ۽ حمد ڪندا هئا، مگر ته به هميشه هيئن فرمائيندا هئا:

سبحانڪ ما عبدناڪ حق عبادتڪ

(پاڪ آهين تون نه عبادت ڪيسين تنهنجي،

حق عبادت تنهنجي جو.)

لا آحصى ثناء عليك انت كما اثنيت

علي نفسك

(نه گهڻي سگهان ٿو ساراھ تنهنجي، جيئن تو پاڻ
پاڻ کي ساراھيو آھي.)

بعضي بعضي قرآن ڪريم جي ڪا آيت حضور جن جي
قلب مبارڪ تي ايترو ته اثر ڪندي هئي ۽ ڪن اهڙو ته
مزو ڏيندي هئي، جو انهيءَ ئي کي نماز ۾ پڙهندي پڙهندي
رات پوري ڪندا هئا. حضرت ابن مسعود رضه کان روايت
آهي ته هڪڙي رات مون حضور جن سان گڏ نماز پڙهي.
پاڻ نماز ۾ ايترو ته خير سان بيٺا جو آءٌ ته ٿڪجي پيس ۽
ارادو ڪيم ته ويهي رهان. حضرت ام المؤمنين بيبي حفصه رضه
کان روايت آهي ته پاڻ سونهارا نفل نماز ويهي پڙهندا هئا
۽ نفل نماز ۾ ننڍيون ننڍيون سورتون پڙهندا هئا، پر اهڙي
نرمي ۽ ٺاه سان پڙهندا هئا، جو گهڻي دير لڳندي هين.
بيبي ام سلمه رضه کان روايت آهي. پاڻ سونهارا وفات کان
اڳ ويهي نماز پڙهندا هئا، ضعفاڻي جي سببان. پر انهيءَ
حال هوندي به فرض نماز بهي پڙهندا هئا. حضرت انس رضه
جو چوڻ آهي ته حضور جن جماعت واري نماز ۾ سڀني کان
وڌيڪ هلڪائي ڪندا هئا ۽ جڏهن چڙها پڙهندا هئا ته
چڱيءَ طرح ڊگهي ڪري پڙهندا هئا.

اسود اصحابي رضه بيبي عائشه صديقه رضه کان حضور جن
صلي الله عليه وسلم جي رات واري نماز بابت پڇيو— بيبي صاحبو
فرمايو ته حضور جن نماز سومهائي کان پوءِ رات جي اوائل
۾ سمهي رهندا هئا، پوئين رات جو آڻي عبادت ڪندا
هئا ۽ ٻه ٽي کان اڳ وٽر پڙهي ڇڏيندا هئا. پوءِ اچي
پنهنجي بستري تي آرام ڪندا هئا ۽ ٻانگ ٻڌڻ تي وري
آندا هئا. جيڪڏهن ڪين وهنجڻ جو ضرور هوندو هو ته

وهنجندا هئا. نه ته وضو ساري خير سان نماز لاءِ نڪرندا هئا. پاڻ سونهارا پنهنجي عام آست لاءِ رحمت جي سببان ۽ پنهنجي (1) گنهگار آست لاءِ شفقت ۽ باجهه سببان گهڻو روئندا هئا. گهڻو ڪري رات جي نماز ۾ ته واکا ڪري پاڻ سونهارا روئندا هئا. قرآن ڪريم ٻڌندا هئا ته گهڻو روئندا هئا. رمضان شريف ۾ ته ايتري قدر عبادت ۽ رياضت ڪندا هئا، جو سندن چاهري مبارڪ جو رنگ ئي ڦري ويندو هو. نماز تمام گهڻي پڙهندا هئا ۽ پنهنجي مولا کان دعا تمام عاجزائيءَ ۽ نماڻائيءَ سان ليلهاڻي ليلهاڻي، ٻاڏائي ٻاڏائي گهرندا هئا. رمضان جي پوئين ڏهي ۾ ته ساريون راتيون جاڳندا ۽ حويليءَ جي ماڻهن کي به جاڳائيندا هئا. پاڻ سونهارا رمضان شريف جي پوئين ڏهي ۾ (2) اعتڪاف ڪندا هئا. رمضان شريف جي مهيني ۾ گهڻو ڪري سڀني قيدين کي ڇڏي ڏيندا هئا، گهڻي سخا ۽ ذاتاري ڪندا هئا. پاڻ فرمائيندا هئا ته نماز فرض مسجد ۾ پڙهڻ چڱو آهي ۽ ٻيون نمازون يعني نفل ۽ سنتون گهر ۾ پڙهڻ بهتر آهن، تان ته گهر ۽ گهر وارن کي به برڪت ملي.

(1) حضور جن عليه الصلوة والسلام پنهنجي گنهگار آست لاءِ ايتري قدر فڪر مند ٿي روئڻ — افسوس، جو اسين گنهگار ٺاهنجار پنهنجن گناهن تي پاڻ ذرو به نه پهچايون ۽ نه روئون. حيف اسان جي حال تي! رڳو شيطان جي ڦوڪن تي حضور جن جي شفاعت ۾ وڏيون وڏيون آسیدون رکون، مگر گناهن کان توبه اصل اُڪريون، بلڪ الهيءَ خيال جي ڪري گناهن تي خوب زور رکون. اها اسان جي مسلماني اها امان جي ايمانداري نه ڇڻي. پاڻرو! ذرا خيال ڪريو — شيطان جي گمراه ڪرڻ تي گمراه نه ٿيو — واللہ الهادي.

(2) رمضان شريف جي پوئين ڏهي ۾ مسجد شريف ۾ بند رهڻ کي اعتڪاف چئبو آهي.

حضرت حذيفه اصحابي رضه کان روایت آهي ته پاڻ سونهارا جڏهن ڪنهن غم کان غمگين ٿيندا هئا ته نماز زياده پڙهڻ لڳندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ته شعبان ۽ رمضان ٻنهي مهينن ۾ لاڳيتا روزا رکندا هئا. حضرت عبداللہ بن مسعود رضه کان روایت آهي ته پاڻ هر مهيني جي پهرين تاريخ کان وٺي ٽن ڏينهن تائين به روزا رکندا هئا ۽ جمعي جو روزو ته گهڻو ڪري رکندا هئا. حضرت ابن عباس رضه کان روایت آهي ته حضور جن ايام ببض يعني چاندوڪي وارا ڏينهن (13-14-15) اهي تاريخون به روزو رکندا هئا. سفر ۾ هوندا هئا يا وطن ۾، ته به نه ڇڏيندا هئا. حضرت علي رضه کان روایت آهي ته پاڻ محرم جي ڏهين تاريخ جو روزو رکندا هئا ۽ ٻين کي به انهيءَ ڏينهن روزي رکڻ جي هدايت ڪندا هئا. سندن دل مبارڪ ۾ ايتري قدر ته رب تعاليٰ جو خوف ويٺل هو، جو هڪڙي ڏينهن حضرت ابوبڪر رضه سندن به - ٽي اڃا وار ڏسي عرض ڪيو ته يا حضرت، سائينجن ته هاڻي ٻوڙها ٿيا آهن. پاڻ فرمايئون: مون کي ته سورة هود، سورة واقعه، سورة رسلا ۽ سورة عمر يتسائلون ڪراڙو ڪيو آهي، جن ۾ الاهي عذاب جو بيان آهي. ڊپ اثر ته منهنجي آست جا گنهگار آدمي دوزخ ۾ نه وڃن. امام احمد، مسلم، ابوداؤد، ترمذي، نسائي ۽ ابن ماجه روایت ڪئي آهي ته پاڻ جڏهن نماز پڙهي واندا ٿي نڪرندا يا آندا هئا ته ٽي ڀيرا استغفار پڙهندا هئا ۽ پوءِ هي لفظ چوندا هئا:

اللهم انت السلام و منك السلام تباركت
يا ذا الجلال والاكرام.

فصلوات اللہ علي النبي الشافع الشفع للامة الرفع
في الرتبة والمنزلة وعلي آله واصحابه وبركاته
وتسليماته.

حضور جن جي ساڃائي جو اثر سندن سائين تي ۽ خون مٿن

قاعدو آهي ته جو شخص ڪوڙو هوندو آهي، تنهن جي ڪوڙن جو اثر نه مٿس ٿيندو آهي نه ٻين تي، استغفرالله حضور جن عليه الصلوة والسلام جي حق ۾ ڪو اهمق کان اهمق شخص به اهڙو گمان نه نيندو، نه ڪري سگهندو، ڇو ته حضور جن تي جيڪي به الله تبارڪ و تعاليٰ وٽان حڪم احڪام پيغام الهام ايندو هو، تنهن آڏو اول پاڻ ڪنڌ نمائيندا هئا، پوءِ ٻين کي ٻڌائيندا هئا. خدائي حڪم جهڙا ٻين لاءِ سمجهندا هئا تهڙائي پاڻ لاءِ به ڄاڻندا هئا، ۽ جهڙو ٻين کي الاهي احڪام جو ٻڌل رکندا هئا، تهڙو پاڻ کي به ٻڌل رکندا هئا. حضور جن جي رفتار گفتار جو اثر اهڙو ته سندن اصحابن ۽ سائين تي پيو، جو هنن پنهنجو گهر بار، سال ۽ جان به وساري ڇڏيو. سڀ شيءِ کان الله ۽ الله جو رسول وڌيڪ پيارو، وڌيڪ عزيز، وڌيڪ وڻندڙ، وڌيڪ مڻو سمجهندا هئا. حضور جن جا صحبتي ۽ سائي الله ۽ الله جي رسول جي عشق ۽ محبت ۾ اهڙا ته مڃو ۽ فنا ٿي ويا، جو نه هنن جي اکين ۾ سواءِ الله ۽ رسول جي ٻيو ڪجهه ايندو هو ۽ نه هنن جي اکين ۾ سواءِ الله ۽ رسول جي ٻيو ڪجهه هوندو هو:

رضي الله عنهم و رضوا عنه

(الله تعاليٰ هنن کان راضي هو، ۽ هو الله تعاليٰ کان راضي هئا)

حضرت رسول الله صلي الله عليه وسلم جي صداقت جو اثر اهڙو ته اصحابن سونهارن تي ويٺل هو، جو سندن سڀيان ۽ مٿن ايمان آڻڻ جي ڪري سخت ڪان سخت تڪليفون ۽ ايڏو رسندا هون ۽ ظالم مٿن قسمن قسمن ظلم ڪندا هئا،

تہ بہ ہو دوست خدا جا پرواه ئي ڪانه ڪندا هئا. ڪيترن
 اصحابن کي ڌرتسيءَ مهل باه جهڙن تملن پھڻن تي پيرن
 آگهاڙي ظالم بيھاري ڇڏيندا هئا ۽ ڪيترن ئي ڏينھن تائين
 هنن غريبن کي کاڌو پيتو نہ ڏيندا هئا، ان پائي بند ڪري
 ڇڏيندا هئا، ڇھبڪن سان ماري ماري ٻُٽ ئي هنن مسڪينن،
 مظلومن ۽ بيگناھن جو چلهي رکندا هئا، وڏيون وڏيون ڇھون
 پھڻن جون هنن جي ڇاتين تي رکندا هئا، جنھنڪري هنن
 جون زبانون ئي نڪري پونديون هيون. مطلب تہ ڏاڍا ڏک
 ڏنائون، رنج رسايائون ۽ ايذاء پھچايائون. ڇاجي لاءِ؟ هن
 لاءِ تہ هو حضرت جن عليه الصلواة والسلام جي پھر ڦٽي ڪن،
 اسلام کي ڇڏي ڏين، خداوند قدوس جا منڪر ٿين، موٽي
 بتن جي آڏو گردن جھڪائين، جاھليت جون رسمن تازيون
 ڪن. مگر هو خدا جا پيارا اللہ ۽ رسول جي محبت ۽
 پربر کان هڪ پير بہ ٻوٽي نہ هڻيا، تيئن پوءِ پنھنجي ايمان
 ۽ اخلاص ۾ پنھنجي ويساھ ۽ يقين ۾ پڪا ٿيندا ويا.
 جڏھن ڪافرن اسلام ئي جي ناس ڪرڻ جا ٻھ پڇايا ۽
 دين خدائي کي نيست و نابود ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي،
 تڏھن اللہ تعاليٰ مسلمانن کي انھن ڪافرن سان مقابلي ڪرڻ
 جو حڪم ڏنو تہ اصحابن سونھارن حد ڪري ڇڏي ا حڪم
 الاهي ۽ حڪم رسول ڪريم عليه الصلواة والسلام جا اھڙا
 تہ تابع رھيا، جو ستون هزارن اصحابن شھادت قبول ڪئي،
 خاڪو خون ۾ دفنجن منظور ڪيو، گھر بار، مال اسباب
 صديقي ڪيا، مگر پنھنجي نيازمندي ۽ قابعداري، ايمان ۽ اخلاص
 کي لوڏو اڇڻ نہ ڇڏيائون. هي سڀ حضور جن جي سچائي
 ۽ سچي صحبت جو سچو اثر هو. حضور جن جي صداقت ۽
 سچائي جو اثر خود حضور جن تي بہ اھڙو پوندو هو، جھڙو
 ڪنھن غير تي پوي.

بخاري ۽ مسلم ۾ حضرت عبداللہ بن مسعود رضہ کان روایت آهي ته هڪڙي ڏينهن حضور جن کيس چيو ته قرآن ڪريم مون کي ٻڌاء. عبداللہ بن مسعود رضہ فرمائي ٿو ته مون عرض ڪيو ته حضور، آءٌ ڪيئن حضور جن کي قرآن ڪريم ٻڌايان! قرآن ڪريم ته خود حضور جن تي نازل ٿيو آهي. پاڻ فرمايئون ته مون کي وٺي ٿو ته آءٌ ٻين کان قرآن ڪريم ٻڌان. نيٺ مون سورت نساء پڙهڻ شروع ڪئي. جڏهن هن آيت تي رسي:

فكيف اذا جئنا من كل امة بشهيد
و جئنا بك علي هؤلاء شهيدا

(سورت نساء آيت ۴۱)

جنهن جي معنيٰ آهي ته ”هوءَ انهن جو ڪهڙو مال هوندو، جڏهن اسين سڀڪنهن آست مان مٿن شاهد (نبي) حاضر ڪنداسين ۽ توکي به انهن تي شاهد ڪنداسين.“

تڏهن حضور جن فرمايو، ”ترس ترس“. جاڻ ڏسان ته حضور جن بي اختيار زار زار روئڻ پيا ۽ اکين مبارڪن مان ڳوڙهن جو مينهن پيو وسي. هن مان سڀڪو صاحب انصاف جو سمجهي سگهي ٿو ته حضور جن تي پنهنجي نبوت، رسالت ۽ هدايت جو ڪيتري قدر نه اثر هو.

اللهم صل وسلم علي سيدنا الصادق الامين محمدن
المصطفى و علي آله و اصحابه اجمعين.

حضور جن جا عام اخلاق

جيڪڏهن ڪتاب وڌي ٿي وڃڻ جو ڊپ نه هجي ها ۽ ماڻهن ۾ شوق ۽ پڙهڻ جي گهٽتائي نه هجي ها ته هوند

حضور جن جا اخلاق اڃان به ذره پرزه سميت تفصيل سان لکان ها ۽ پڻ هوند قرآن ڪريم مان به خاص طرح سندن اخلاق ٻولي لکان ها، پر سنڌ ۾ اڃان ماڻهن کي اخلاقي وڌڻ ڪتابن پڙهڻ جو شوق ڪونهي. ڪيترن زور آورن ته مون کي چيو به ته وڏا ڪتاب نه لکو ۽ ڪيترن ته انتظار سان هي به پڇيو ته اخلاق محمدي وڏو ته ڪين ٿي ويندو؟ اهڙن سوالن منهنجي دل ڀڄي وڌي ۽ افسوس ڪانڌو پيم. اکرچر پنهنجن اکين سان هي به ڏٺو اٿر ته حاتم طائي ۽ الف ليلا جا هيڏا سارا واهيات ڪتاب يا چار درويش وغيره جا بناوٽي ۽ ڪوڙا قصا ماڻهو شوق سان پڙهن پيا، پر مذهبي، ديني ۽ اخلاقي ڪتابن جي پڙهڻ سان گهٽ شوق رکڻ ٿا، جنهنڪري ئي ڏسجي ٿو ته ماڻهن ۾ اخلاق بزرگان بلڪل ڪين ٿا ٿين — إلا ماشاء الله. لاچار آءُ هن مبارڪ ۽ سوچاري ڪتاب کي مختصر ڪريان ٿو ۽ حضور جن جا عام اخلاق مختصر طرح لکان ٿو. جن ناظرين کي مون وانگي ڪتاب جي مختصر ٿيڻ جو افسوس ٿئي، سي مون کي مهرباني ڪري مجبور سمجهي معاف ڪن. هتي آءُ ڪتاب ”پياري نبي کي پياري حالات“ جي مصنف جو شڪريو ادا ڪريان ٿو، جنهن ڪتاب مان به مون کي چڱي مدد ملي آهي. هن ڪتاب جو ذڪر منڍ ۾ نه لکيم، جو انهيءَ وقت مون وٽ موجود نه هو، پوءِ موجود ٿيو ۽ منڍ آڳيئي ڇپجي ويو. فجزا الله مؤلفه خير الجزاء عني وعن جميع المسلمين آمين.

حضور جن جو ڪلڻ ۽ روڻ

حضور جن گهڻو ڪڏهن به ڪين ڪلندا هئا. هميشه خوف خدا ۾ رهندا هئا. پاڻ فرمائيندا هئا ته انسانو! جيڪي آءُ ڏسان ٿو، سو جيڪڏهن اوهين ڏسو ته هوند روڻو گهڻو، ڪيلو ٿورو — مگر جيڪڏهن گهڻو ڪلندا هئا، ته به مرڪل جيترو. گهڻي ۾ گهڻو ته ايترو مَرڪندا هئا، جو سندن

هوڙون مبارڪ ڏسڻ ۾ اينديون هيون، پر اهڙو سرڪڻ
 کليل جهڙو ۽ سندن بلڪل اتفاقي هو۔ باقي هونءَ عام طرح
 فقط مرڪندا هئا، مرڪڻ کان وڌيڪ تھڪ ڏئي تہ هرگز ڪين
 ڪلندا هئا ۽ گھڻو ڪري ڏسڻ ۾ ائين ايندا هئا، جو چڻ
 مرڪن پيا، اصحابن سونهارن کي بہ سندن صحبت جي برڪت
 سان اهاڻي عادت هئي، جو فقط مرڪندا هئا ۽ جڏهن حضور
 ۾ اصحاب سونهارا وينا هوندا هئا تہ اهڙيءَ طرح ادب سان
 ڪنڌ هيٺ ڪيو وينا هوندا هئا، جو چڻ سندن مٿي تي
 پکي ويٺل آهن۔ اتفاق سان جيڪڏهن حضور جن کان ڪل
 نڪري ويندي هئي تہ پاڻ سونهارا هٿ کڻي وات تي ڏيندا هئا.
 حضور جن هميشه هنس مک ۽ مرڪندڙ هوندا هئا.

حضور جن جو روئڻ بہ اهڙي طرح ئي هو، يعني تہ
 آواز ڪري نہ، روئندا هئا، بلڪ سندن اکيون پيون هنجون
 هارينديون هيون ۽ پڇي پاڻي ٿي پونديون هيون ۽ سندن
 سيني مبارڪ مان آواز روئڻ جو اهڙو معلوم ٿيندو هو،
 جهڙو ديگري جي تھڪڻ جو، پاڻ ڪنهن چڱي انسان جي
 موت تي يا پنهنجي آمت جي حال تي يا الله تبارڪ و تعاليٰ
 جي خوف ۽ ڊپ کان يا قرآن ڪريم جي ٻڌڻ کان يا رات
 جي نماز ۾ ڪڏهن ڪڏهن روئندا هئا.

حضور جن جي چڪ ڏيڻ

حضور جن کي جڏهن چڪ ايندي هئي تہ پاڻ پنهنجو
 هٿ مبارڪ يا ڪپڙو کڻي وات تي ڏيندا هئا ۽ چڪ جي
 آواز کي روڪي ڪڍندا هئا ۽ جڏهن چڪ ڏيندا هئا تہ
 چوندا هئا ”الحمد لله“ (1) ۽ وري کين حاضرين چوندا هئا
 ”يرحمکم الله“ (2) پاڻ جواب ۾ چوندا هئا ”يهدیکم الله
 ويصلح بالکم“ (3) حضور جن وڏي آواز سان مسجد ۾ چڪ

- (1) سڀ ساراھ الله جي. (2) الله توتي، مهرباني ڪري شال.
 (3) شال الله اوهان کي هدايت ڏني ۽ اوهان جي حال کي سڌاري.

ڏيڻ کي مڪروه ۽ نه چڱو سمجهندا هئا ۽ چڪ ڏيڻ وقت وڏو آواز ڪرڻ کين وڻندو هون ۽ جيڪو آهاسي ڏيندو هو ته بلڪل کين وڻندي هين. پاڻ ته ماري عمر آهاسي ڪانه ڏنائون. اهڙيءَ طرح ڪنهن به نبي الله جي ڪڏهن به آهاسي ڪانه ڏني.

مسڪين مؤلف چوي ٿو ته شايد هن ڪري جو آهاسي مستي ۽ ڪاهلي جي نشاني آهي. مستي ۽ ڪاهلي خداوند ڪريم جي پيغمبرن لاءِ وڏو عيب آهي. انهيءَ ڪري نه ڪنهن نبي ئي عمر ۾ آهاسي ڏني، نه پاڻ سونهارا اهڙي مستي جي نشاني ڪنهن ٻئي ۾ ڏسڻ پسند ڪندا هئا.

کاڌي پيئي بابت سندن هدايت

پاڻ سونهارا رات جو بکي پيٽ سهڻ ڪان منع فرمائيندا هئا ۽ فرمائيندا هئا ته ائين ڪرڻ سان انسان جلدئي ڪمزور ۽ ٻوڙهو ٿئي ٿو. مگر گهڻي ڪاڻ ۽ پيٽ کي بلڪل ڀرڻ کان جهليندا هئا. سائي ڀاڄي ۽ ميوي بابت فرمائيندا هئا ته انهن جي اصلاح ڪندڙ شين سان ڪاڻ گهرجن.

بيمارين ۽ ان جي علاج بابت هدايت

وچڙندڙ بيمارين کان پاڻ بچائڻ ۽ تندرست ماڻهن کي اهڙين بيمارين کان پاسي ڪرڻ جي هدايت ڪندا هئا ۽ بيمار کي قابل حڪيم کان علاج ڪرڻ جو ارشاد فرمائيندا هئا ۽ نيم حڪيم کان علاج ڪرڻ جي منع ڪندا هئا، بلڪ نيم حڪيمن کي علاج ڪرڻ کان جهليندا هئا. فرمائيندا هئا ته ٻه پيش اهي نيم حڪيم الله وٽ جوابدار رهندا، ۽ حرام شين کي دوا طور ڪتب آڻڻ کان به منع ڪندا هئا. فرمائيندا هئا ته حرام شين ۾ الله تعاليٰ اوهان لاءِ شفا ڪانه ڏني آهي، ڪيري پرهيز جو تاڪيد ڪندا هئا.

بیمار پُرسی

سندن اصحابن سونهارن مان جيڪڏهن ڪو بیمار ٿيندو هو ته پاڻ ان کي پهچڻ ويندا هئا ۽ بیمار پُرسی وقت بیمار جي ويجهڙو ويهي، ان کي دلچاء ۽ دلامو ڏيندا هئا ۽ فرمائيندا هئا ته: پوءِ ڪونهي، چئي پوندين يا ڏوھ گناهه مڃبا. مريض کان پڇندا هئا ته ڪهڙي شيءِ تي دل ٿي ٿئي؟ پوءِ جيڪا شيءِ بیمار چونڊو هو ۽ کيس نقصان ڪرڻ جهڙي نه هوندي هئي، ته موجود ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. هڪڙو يهودي چوڪرو، جو حضور جن جي خدمت ڪندو هو، سو جيڪڏهن بیمار ٿي پوندو هو ته پاڻ سونهارا ان کي به پهچڻ ويندا هئا.

علاج معالج جي هدايت

پاڻ سونهارا ماڻهن کي بيماريءَ لاءِ علاج معالج ڪرڻ جي هدايت فرمائيندا هئا، يعني ته رڳو ڦيٽن چنڊن تي پاڙي نه ويهڻ گهرجي. پاڻ ڪريم جن هن طرح ارشاد فرمائيندا هئا:

يا عبادالله تداءوا فان الله عزوجل
لم يضع داء الاوضع له شفاء غير داء واحد
قالوا ماهو - قال الهرم.

(اي ٻانها خدا جا، دوا ڪندا ڪريو، چو ته تحقيق
الله تعاليٰ ڪوبه مرض ڪونه خلقيو آهي، مگر
ان جي لاءِ شفا به پيدا ڪئي اٿس، باقي هڪڙي
مرض لاءِ سو دوا ۽ شفا ڪانهي! پهچائون ته
اهو ڪهڙو؟ پاڻ فرمايئون ته کڪ ڪراڙپ.

حضور جن جو وعظ يا ليڪچر يا خطبو پڙهڻ

پاڻ سونهارا خطبو ڪڏهن زمين تي، ڪڏهن منبر تي
بيهي، ڪڏهن اٺ تي ۽ ڪڏهن ساڌي اٺ تي چڙهي،

پڙهندا هئا يعني ته جيئن جيئن ضرور چائندا هئا. جيڪڏهن ماڻهو گهڻا هوندا هئا ته منبر تي ۽ جيڪڏهن انهيءَ کان به گهڻا ته آت تي، مطلب ته پنهنجا انمول ٻول ۽ پاڪيزا سخن ڪنهن به طرح ساري مخلوقات حاضرين کي پهچائيندا هئا. اڇڪلھ، ليڪچر جو رواج آهي، اڳي انهيءَ کي خطبو چوندا هئا. اڇڪلھ جا ليڪچر اڪثر بي اثر ۽ بيسود آهن ۽ حضور جن جا خطبا ۽ ليڪچر سراسر هدايت هوندا هئا. پاڻ خطبن ۾ مسلمانن لاءِ ضروري ۽ مفيد ڳالهيون بيان فرمائيندا هئا. سندن ڪو خطبو اهڙو نه هو، جنهن مان ڪونه ڪو وڏو ۽ ضروري نتيجو نه نڪرندو هو. هروڀرو ائين نه هو ته خطبو جمع جي ڏينهن پڙهندا هئا. -- نه، بلڪ جڏهن جڏهن ضرور ٿيندو هو ۽ مسلمانن کي ڪي ضروري ڳالهيون سمجھائڻيون هونديون هيون ته پاڻ هڪدم ليڪچر ڏيندا ۽ خطبو فرمائيندا هئا. خطبه (ليڪچر) جي وقت هٿ مبارڪ ۾ ڪڏهن لٽ، ڪڏهن ڪمان جهليندا هئا. خطبو ڏيندي ڏيندي، ڪڏهن انهيءَ لٽ يا ڪمان تي ٿيڪ به ڏيندا هئا. خطبه ڏيڻ جو رواج مديني شريف کان وٺي شروع ڪيائون. پاڻ خطبو ڏيڻ ۾ ڏاڍا فصيح هئا، سندن آواز جهڙو ويجهو ماڻهو، تهڙو ڏورانهان ماڻهو ٻڌي سگهندا هئا.

صدقو، سوکڙي يا تحفو

پاڻ سونهارا صدقي جي شيءِ بلڪل ڪتب ڪين لائيندا هئا. ها، ڪاٿان سوکڙي يا تحفو ايندو هو ته قبول ڪندا هئا ۽ ڪم لائيندا هئا. سندن اصحاب سونهارا يا ڪي عيسائي يا ڪي يهودي ڪا شيءِ سوکڙي موڪليندا هئا ته منظور فرمائيندا هئا ۽ پاڻ به انهن ڏي تحفا موڪليندا هئا. مگر مشرڪن جو نه تحفو قبوليندا هئا، نه ڏانهن موڪليندا هئا. مقوقس مٽي مصر جي بادشاهه هڪڙو خچر حضور جن جي سواريءَ لاءِ تحفي طور موڪليو، جو پاڻ قبول فرمائڻون ۽ جنگ حنين

جي ڏينهن ۾ اهوئي خچر مندن سواري هيٺ هو، پر عامر بن مالڪ جي موڪليل گهوڙي قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيائون. فرمايئون ته اسين مشرڪن جو تحفو قبول ڪري نٿا سگهون. جيڪڏهن ڪي قيمتي تحفا ايندا هئا ته پڻ ڪين رکندا هئا، بلڪ اصحابن سونهارن کي وراهي ڏيئي ڇڏيندا هئا.

حضور جن پنهنجي تعريف وقت ڇا ڪندا هئا

پاڻ سونهارا پنهنجي اهڙي تعريف ٻڌڻ ڪين پسند ڪندا هئا، جنهن مان ٻين نبين جي حقارت ٿئي. فرمائيندا هئا لا تخيير وا بين الانبياء نبين جو ذڪر اهڙي طرح ڪريو جو انهن مان ڪنهن جي به پئي جي مقابلي ۾ گهٽائي نه ٿئي. هڪڙي ڏينهن پاڻ ڪريم جن ڪنهن شادي ۾ تشريف فرما ٿيا. اتي ننڍڙين ننڍڙين ڇوڪرين پنهنجن وڏن جي واکاڻ جا گيت پئي ڳايا. جڏهن حضور جن اتي خير سان پهتا ته پنهنجن ڪيترن ۾ هيئن به چوڻ لڳيون ته: اسان ۾ اهڙو نبي آهي جو سڀاڻي جون ڳالهيون اڄ ٻڌائي ٿو. پاڻ فرمايئون ٻچا! ائين نه چئو، جيڪي اڪي پئي چيو سو چئو. سبب ته ڪين اها ڳالهه ناپسند آئي جو ماڻهو ڪين عالم الغيب سمجهن يا چون، ڇو ته عالم الغيب هڪ الله ئي آهي، قرآن شريف ۾ الله تعاليٰ ڪين هن طرح هدايت ڪئي آهي:

قُلْ لَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَلَا
أَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلَا أَقُولُ لَكُمْ إِنِّي مَلَكٌ -

اِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ (آيت ۵۰ - سورة انعام)

چو (اي رسول ڪريم) ته آءِ اوهان کي ڪونه ٿو
چوان ته مون وٽ الله تعاليٰ جا خزانن آهن ۽ نڪو
آءِ عالم الغيب آهيان، ۽ نڪو آءِ چوان ٿو ته آءِ ملائڪ
آهيان. مون ڏي جيڪي خدائي وحي اچي ٿو، انهي ئي
جو تاج ٿيان ٿو.

بني هند الله تبارڪ و تعاليٰ فرمايو آهي:

قُلْ لَا أَمْلِكُ لِنَفْسِي نَفْعًا وَلَا ضَرًّا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ

وَلَوْ كُنْتُ أَعْلَمُ الْغَيْبِ لَاسْتَكْثَرْتُ

مِنَ الْخَيْرِ وَمَا مَسَّنِيَ السُّوءُ - إِنْ أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ

وَبَشِيرٌ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ -

(آيت ۱۸۸ - سورة اعراف)

چو (اي رسول ڪريم) ته مون کي پنهنجي نفس لاءِ
بہ نفعي نقصان جو ڪو اختيار ڪونهي. مگر جيڪي
الله تعاليٰ ڪهري، ۽ جيڪڏهن آءِ عالم الغيب هجان ها
ته گهڻيون چڱيون ڪالهيون پنهنجي لاءِ گڏ ڪري
چڏيان ها ۽ مون کي ڪا به سٺائي يا تڪليف نه رسي ها.
آءِ ته فقط مومنن لاءِ عذاب الاهي کان ڊيچارڻ وارو
۽ جنت جي بشارت ڏيڻ وارو آهيان.

اگرچہ خداوند قدیر پنهنجن پيارن پیغمبرن کي گهڻيون ئي
ڪجهيون ڪالهيون بتايون ۽ معلوم ڪرايون هيون ۽ خصوصاً
اسان جي سردار، جملي مخلوقات جي مهندار، حضرت اقدس ۽
حضور انور حبیب خدا رسول عربي محمد مصطفيٰ صلي الله
عليه و آله وسلم کي سڀني پیغمبرن کان وڌيڪ الله تعاليٰ
پنهنجا اسرار ۽ غيب جون ڪالهيون معلوم ڪرايون هيون.

مڪر ته به، نه ڪنن عالم الغيب سڏائڻ جو حق، حق تعاليٰ کان
 مليل هو، ۽ نه پاڻ سونهارا پاڻ کي عالم الغيب سمجهڻ جائز
 ۽ چڱو سمجهندا هئا، نه ڪنهن ٻئي کان اهڙو خطاب پنهنجي
 حق ۾ ملڻ وٺندو هون، ڇو ته قرآن ڪريم ۾ جايجا الله تعاليٰ
 اهو زبردست خطاب، اها پيمثل ۽ بي نظير صفت پاڻ ئي کي
 ڏني آهي. جايجا ڪنهن به ٻئي کي اهڙي صفت سان موصوف
 ڪرڻ کان منع فرمائي آهي ۽ ٻڌايو آهي ته سڀني پنهنجن
 جو ڪم آهي مخلوق کي خداوند اڪبر جو پيغام پهچائڻ،
 جيئن ته الله تعاليٰ قرآن ڪريم ۾ فرمايو آهي:

مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ

مَا تَقْدُونَ وَ مَا تَكْتُمُونَ (آيت ۹۹ - سورة مائده)

رسول تي حق آهي الله جو پيغام پهچائڻ ۽
 الله تعاليٰ ڄاڻي ٿو اوهان جون ظاهري ۽
 گجهون ڪالهيون.

۽ ٻئي هنڌ الله تعاليٰ فرمايو آهي:

وَ عِندَهُ مَفَاتِيحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ

وَ يَعْلَمُ مَا فِي الْبُرِّ وَ الْبَحْرِ وَ مَا تَسْقُطُ

مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا خَبْرٌ فِي ظُلُمَاتٍ

الْأَرْضِ وَ لَا رَطْبٌ وَ لَا يَابِسٌ إِلَّا فِي

كِتَابٍ مُبِينٍ - (آيت ۵۹ - سورة انعام)

۽ انهي (الله) وٽ آھن ڪنجنون غمب جون جن کي
 ٻيو ڪو ڪونه ٿو ڄاڻي، سواءِ اُن جي ۽ (الله تعاليٰ)
 ڄاڻي ٿو جيڪي پر ۽ بحر ۾ آهي۔ ۽ نه ڪيري ٿو
 ٻن ٻوٽو مگر ڄاڻي ٿو اُن کي (الله) ۽ نه آهي
 ڪو دائو زمين جي اونداهي ۾ ۽ نه آهي ڪا آلي
 شيءِ ۽ نه سڪي مگر ڪتاب کليل ۾۔

هاڻ سونهارا هاڻ ڪي وقت بوقت ائين ظاهر ڪندا
 ايندا هئا ته آءٌ غيب دان نه آهيان، غيب دان ته الله ئي آهي۔
 جيئن ته الله تعاليٰ قرآن ڪريم ۾ فرمايو آهي۔

وَيَقُولُونَ لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِّن رَّبِّهِ فَقُلْ
 إِنَّمَا الْغَيْبُ لِلَّهِ فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُم مِّنَ
 الْمُنْتَظِرِينَ۔ (آيت ۲۰۔ سورة هود)

(۽ چون ٿا ته ڇو نه ٿئي مٿس ڪا نشاني پنهنجي رب
 وٽان، هوءَ چو ته غيب داني ته خاص الله لاءِ آهي۔
 هوءَ اوهين به انتظار ڪيو پيشڪ آءٌ به اوهان سان
 گڏ انتظار ڪيندڙن مان هڪڙو آهيان)۔

هڪڙي ڏينهن ڪافرن يهودين جي سيڪارڻ سان حضرت جن
 عليه الصلوة والسلام کان اصحاب ڪهف جو قصو پڇيو خاص
 آزمائش لاءِ. حضرت پاڪ صلح سائن وعدو ڪيو ته آءٌ سڀاڻي
 ٻڌائيندس، محض هن ڀروسي تي ته جبرئيل عليه السلام ايندو
 ۽ اُن جي معرفت رب العزت کان دريافت ڪري ٻڌائبو،
 مگر حضرت جبرئيل عليه السلام سڄا ارڙهن ڏينهن نه آيو،
 حضور جن ڏاڍا غمڪين ٿيا. نيڪ الله تعاليٰ مهرباني ڪئي ۽

وحي ذريعي اصحاب كهف جو سارو قصو موڪليو. مگر حضرت جن عليه الصلوة والسلام کي رب تعاليٰ جي طرفان هي به ارشاد ٿيو ته:

وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَالِكَ غَدًا إِلَّا
 أَن يَشَاءَ اللَّهُ وَادْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ وَقُلْ
 عَسَىٰ أَن يَهْدِيَنِّي لِقَرَبٍ مِّنْ هَذَا رَشَدًا
 وَلَبِثُوا فِي كَهْفِهِمْ ثَلَاثَ مِائَةٍ سِنِينَ وَ
 اِذْدَادُوا تِسْعًا قُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا لَهُ
 غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ أَبْصِرْ بِهِ وَأَسْمِعْ
 مَا لَهُمْ مِّنْ دُونِهِ مِن وَلِيٍّ وَلَا يُشْرِكُ فِي
 حُكْمِهِ أَحَدًا۔ (آيت ۲۳، ۲۶- سورة كهف)

(۽ هرگز نه چئو ڪنهن به شيءِ بابت ته آءُ ان جو ڪندڙ آهيان سڀاڻي. مگر هنن ته، الله تعاليٰ گهرندو ته۔ ۽ ياد ڪر پنهنجي رب کي جڏهن تو وساريو، ۽ چئو ته آئيد ته مون کي ڏيکاريندو منهنجو رب هن کان وڌيڪ ويجهي واٽ نيڪي جي۔ ۽ گذاريندو پنهنجي غار ۾ ٽي سؤ سال ۽ نو وڌيڪ، چئو ته الله ڄاڻندڙ آهي جيتري مدت هو رهيا. انهي ئي جو خاصو

آهي: غيب داني آسمان ۽ زمين جي، عجب ڏسي وائي
 ٿو، ڪو ڪونهي ٻانهن تي ان کان هوءَ اختيار وارو،
 ۽ نه شريڪ ٻڌائي ٿو پنهنجي حڪم ۾ ڪنهن به
 هڪڙي کي.

مٿين آيت جي هڪڙيءَ مان ته ائين معلوم ٿو ٿئي ته
 غيب السماوات و الارض خاص خاصو خداوند قدوس جو آهي
 ۽ جيڪڏهن ائين نه سمجهبو بلڪ چاڻبو ته پير پيغمبر به
 عالم الغيب آهن ته اهو شرڪ آهي، ڇو ته آيت شريف ۾ له
 غيب السماوات و الارض چئي، تنهن کان سواءِ ولا يشرڪ في
 حڪمه احدا جو اشارو ڏنو ويو آهي:

إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَ

يَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا

تَكْسِبُ غَدًا وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ

تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ (آيت ۳۴- سورة لقمان)

(تحقيق الله تعالى ئي آهي جنهن وٽ قياس جي
 معلوميت آهي ۽ برسات ٻڌائي ٿو، ۽ جيڪي عورتن
 جي پيٽن ۾ آهي سو چاڻي ٿو. ۽ نٿو چاڻي ڪوئي
 ته ڇا ٿيندو ۽ نٿو چاڻي ڪوئي به ته ڪهڙي
 سرزمين تي سندس موت ٿيندو. بيشڪ الله ڄاڻندڙ ۽
 خبر رکندڙ آهي.

ٻئي هنڌ حضور جن کي ارشاد الاهي آهي ته:

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِّن قَبْلِكَ مِّنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا
عَلَيْكَ وَ مِنْهُمْ مَنْ لَّمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ وَمَا
كَانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَنَّ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ
(آيت ۷۸- سورة مومن)

(۴) يقيناً موڪليا اسان ڪيترائي رسولَ توکان اڳ،
جن مان ڪيترن جو توکي ذڪر سڻايوسين ۽ ڪيترن
جو ذڪر توکي ڪونه سڻايوسين، ۽ ڪو حق نه آهي
ڪنهن به رسول کي جو ڪا به آيت يا ڪوبه معجزو
آئي سواءِ اذنِ الله جي).

حضور جن عليه الصلوة والسلام پاڻ کي انهن ڪونه
ڄاڻندا هئا ته دنيا ۾ فقط آءُ ئي رسول ٿي آيو آهيان، بلڪه
پاڻ سونهارا عام طرح گذشتہ نبين کي نبي ڪري مڃيندا هئا،
۽ انهن جو ذڪر خير اڪثر ڪندا هئا، ۽ ارشاد الاهي به
ڪين ائين هو، جيئن ته رب تعاليٰ فرمايو آهي:

قُلْ مَا كُنْتُ بِدْعًا مِّن الرُّسُلِ وَمَا أَدْرِي
مَا يُفْعَلُ بِي وَلَا بِكُمْ إِنْ أَتَّبَعُ إِلَّا مَا يُوْحِي

إِلَيَّ وَمَا أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ مُّبِينٌ. (آيت ۹- سورت احقاف)

(ڇو) (اي رسول ڪريم) ته آءُ ڪو نئينءَ سان نبي
ڪونه آهيان ۽ مون کي معلوم نه آهي ته مون سان

۽ اوهان سان ڇا ٿيڻو آهي. آءٌ ته وحي الاهي جو
تابعدار آهيان ۽ آءٌ ته عذاب الاهي کان صاف
ڊيچاريندڙ آهيان.

الغرض پاڻ سونهارا پنهنجي تعريف اهڙي پسند ڪين
ڪندا هئا، ڇا ڪين خداوند قدوس جل جلاله سان وحي ملائي-
يا قرآن پاڪ جي صريح آيات بينات جي برخلاف هجي. پاڻ
ڪريم جن عليه الصلوة والسلام هميشه عبده ورسوله چوان
۽ سڏائڻ ۾ خوش ٿيندا هئا. جيڪڏهن ڪنهن ڳالهه بابت
ڪين معلومات نه هوندي هئي ته الله عالم الغيب جي حوالي
ڪندا هئا. انهيءَ طرح ڪرڻ ۾ ڏاڍا خوش ٿيندا هئا.
اڳين نبين جون آيتون به انهيءَ ئي سببان گمراه ٿي وڃي
شرڪ ۾ پيون، جو پنهنجن پيغمبرن جي تعريف اهڙي ڪندا
هئا، جو وحي الله پاڪ سان ملائيندا هون. حضور جن
ائين ڪرڻ پسند ڪين ڪندا هئا. جڏهن خداوند ڪريم
جل جلاله ڪين فرمايو آهي ته اوهين ماڻهن کي چئو ته آءٌ
عالم الغيب نه آهيان ۽ هو اوهان کي عالم الغيب نه چون،
تڏهن اهڙي تعريف، جنهن مان ڪين عالم الغيب جي چوڻ
جي معنيٰ نڪري، ڪين پسند نه آئي ۽ پاڻ انهن چوڪرين کي
تعريف ڪرڻ يا عالم الغيب سمجهڻ ۽ چوڻ کان جهليوڻ.
فصلوات الله علي النبي الاسمي الهاشمي العربي الميبري
المكي المدني و علي آله و اصحابه و برڪاته.

سچ گرهڻ ۽ چنڊ گرهڻ بابت حضور جن جو ارشاد
۽ جاهلان خيالن جو اصلاح

حضور جن جي فرزند دلبند سيدنا ابراهيم عليه السلام
جڏهن وفات ڪئي ته انهيءَ ڏينهن اتفاق سان سچ گرهڻ به هو.
ماڻهو چوڻ لڳا ته صاحبزاده ابراهيم جي وفات سببان سچ
گرهيو آهي. جڏهن اهڙي خبر حضرت جن کي معلوم ٿي ته

ماڻهن جا ههڙا خيال آهن، تڏهن هڪڙي مجمع ۾ پاڻ سونهارن خطبو فرمايو ۽ فرمايائون ته سچ ۽ چنڊ ڪنهن جي مرڻ يا جيئڻ تي ڪين گرهبا آهن. مطلب ته اهو خيال جاهلانو آهي.

حضور جن جي بشریت

پاڻ اگرچہ رسول اللہ، حبیب اللہ، سيد الانبياء والمرسلين، افضل البشر ۽ خير الناس هئا، پر ته بہ پاڻ کي بشر سمجھندا ۽ سڏائيندا هئا. اهائي هدايت ڪين اللہ تبارڪ و تعاليٰ کان بہ مليل هئي. جيئن ته قرآن ڪريم ۾ اللہ تعاليٰ فرمايو آهي:

قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا
الهِكْمُ إِلَهُ وَاحِدٌ فَمَن كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ
رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ
بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا (آيت ۱۱۰ - سورة الكهف)

چؤ (اي رسول ڪريم صلعم) ته نہ آهيان آءٌ
مگر انسان اوهان جهڙو— مون ڏي الاهي پيغام
اچي ٿو ته اوهان جو خدا هڪڙو ئي خدا آهي—
هوءَ جيڪو اميد رکي ديدار الاهي جي، تنهن کي
گهرجي ته عمل صالح ۽ سوچارا ڪم ڪري ۽
عبادت الاهي ۾ ڪنهن کي بہ اللہ تعاليٰ سان
شريڪ نہ ڪري.

صحیح بخاري شريف ۾ بيبي آم سلمه رضه کان روايت آهي ته هڪڙي ڏينهن پاڻ فرمايائون: آءُ انسان آهيان۔ مون وٽ فيصلي لاءِ اوهان جا جهڳڙا اچن ٿا، سوڪي ماڻهو پيءُ ڌر کان وڌيڪ چڱيءَ طرح پنهنجو مطلب بيان ڪري سگهندا آهن، جنهنڪري ڀائيو آهي، ته آهي ئي اهو سچو، پوءِ آءُ به کڻي ان جي فائدي ۾ فيصلو ڪندو آهيان، جنهن کي پنهنجي گمان ۾ سچو سمجهندو آهيان. سو جيڪڏهن ڪنهن شخص کي منهنجي فيصلي موجب ڪنهن مسلمان ڀاءُ جو حق ملندو هجي ته اهو ان کي هڪ ٻاهر جو ٺڪر سمجهي، پوءِ سندس مرضي وٺي توڙي ڇڏي.

معصوم ٻچن تي حضور جن جي ٻاجهه

پاڻ سونهارا معصوم ٻچن کي گهڻو پيار ڪندا هئا. پاڻ جڏهن انهن وٽان لنگهندا هئا، تڏهن پاڻ انهن کي السلام عليڪم چوندا هئا. معصومن جي مٿن تي برڪت جا هٿ گهمائيندا هئا ۽ انهن کي پنهنجي رحمت جي ڀاڪر ۾ ويهاريوندا هئا.

ڪراڙن ماڻهن جي عزت داري

پاڻ ڪريم جن پوڙهن انسانن جي گهڻي عزت ڪندا هئا ۽ انهن کي ڪنهن به قسم جي تڪليف ڏيڻ ڪين سهندا هئا. حضرت ابوبڪر صديق رضه جڏهن پنهنجي پوڙهي، ضعيف ۽ اڪين کان وڌي، قبله گاهه ابو قحافه رضه کي اسلام جي بيعت ڪرائڻ لاءِ حضور اقدس صلعم جي خدمت شريف ۾ وٺي آيو ته پاڻ ٻاجهارن قياس ڪري فرمايو ته يا ابوبڪر، تو هن ٻيڙي کي ڇو تڪليف ڏني آهي، آءُ پاڻ پنڌ ڪري وٽس هلاڻ ها۔ سبحان الله.

ڪنهن عزت واري جو استقبال

پاڻ سونهارن، شريف ۽ سردار قوم جي لاءِ استقبال طور اڪيان وڃڻ کي چڱو فرمايو آهي. جيئن ته هڪ دفعي

حضرت سعد بن معاذ رضه کي، جي خندق ۾ سخت زخمي ٿيا هئا، بنو قريظہ جي يهودين پنهنجو اسين ۽ منصف ٺهرايو هو، جڏهن سعد بن معاذ رضه مسجد کي نزديڪ آيو ته پاڻ انهن اصحابن کي، جي اوس جي قبيلي جا هئا، فرمايائون ته ”قوموا الي سيدکم“ پنهنجي سردار لاءِ اڳڀرا آئي وڃو. آهي سڀ آئي اوڏاهين ويا ۽ عزت سان وٺي آيس.

حضور جن جي ٺرهڻي ۽ شفقت

حضور جن سڀني سان نرم ۽ سادا ۽ سڀني تي شفقت ۽ مهربان ٿي هلندا هئا، جيڪڏهن حضور جن کي ڪوبه صحابي يا گهر جو ماڻهو ڪنهن ڪم لاءِ سڏ ڪندو هو ته پاڻ سونهارا جواب ۾ سڏ ڪنهن کي فرمائيندا هئا: ليڪ (حاضر). پاڻ سونهارن خداوند ڪريم سان معاهدو (انجام) ڪيو هو ته خدايا، جي ڪنهن کي آڏو خدا نخواستہ گهٽ-وڌ ٻالهايان يا جي ڪنهن تي لعنت وجهان ته تون انهيءَ جي حق ۾ گناهه جو ڪفارو (ميڃڻ)، رحمت ۽ بخشش، پنهنجي قرب جو ذريعو ڪجانءِ. حضور جن ايتري قدر ته پنهنجي آمت سان نرم ٿي هلندا هئا، جو جيڪڏهن نصيحت ڪندا هئا يا وعظ فرمائيندا هئا ته ٻي ڪڏهن ڪڏهن ۽ ٿورو ٿورو تا ته ماڻهو ملول ۽ ڪڪ نه ٿين.

هڪ دفعي سچ گرهڻ ٿي ته پاڻ سونهارا ڪسوف (سچ گرهڻ) جي نماز ۾ روئڻ لڳا ۽ هي دعا گهرڻ لڳا:

رب الم تعذني ان لاتعذبهم و انا فيهم
و هم يستغفرون و نحن نستغفرڪ- لكل
نبي دعوة يدعوا بها فاستجيب بها فجعلت
دعوتي شفاعة لامتي يوم القيامة

خدایا! تو مون سان انجام نه ڪيو هو؟ ته انهن ماڻهن کي تون عذاب نه ڏيندين، جنهن صورت ۾ آءٌ منجهن هوندس ۽ جنهن صورت ۾ هو توکان بخشش گهرندا. خدایا! اسين توکان بخشش گهرون ٿا. سڳنهن نبيءَ لاءِ هڪ دعا هئي، جا هنن گهري ۽ قبول ٿي. مون پنهنجي دعا پنهنجي آمت جي شفاعت لاءِ قیامت جي ڏينهن تائين رکي آهي.

دشمنن تي پاڇه

هڪڙي سال مڪي شريف ۾ اهڙو قحط پيو جو ماڻهن ڍونڍ ۽ هڏيون به کائڻ شروع ڪيون. ابوسفیان بن حرب، جو انهن ڏينهن ۾ حضرت جن عليه الصلوة والسلام جو مڻخت دشمن هو، سو حضور جن جي خدمت مبارڪ ۾ آيو. اچي عرض ڪيائين ته محمدا (عليه الصلوة والسلام) تون ته صاءِ رحمي ۽ عزيزن سان چڱي سلوڪ ڪرڻ جي تعليم ڏيندو آهين! هاڻي ڏس، تنهنجي قوم ڏڪار کان هلاڪ ٿي رهي آهي. پنهنجي خدا کان دعا گهر. حضور جن عليه الصلوة والسلام دلي جوهر سان دعا گهري ته خوب برسات اچي ٿي.

ورزش

ٻاڻ سونهارا ورزش، محنت ۽ جفاڪشيءَ کي پسند ڪندا هئا ۽ ٻاڻ به پهلوئن واريون ورزشون ڪندا هئا. جيئن ته رڪانت نالي عرب جي مشهور پهلوئن سان ٻاڻ ڪشتي ڪيائون ۽ ٽي دفعا دسيائونس. هن اهڙي شرط رکيو هو ته جيڪڏهن اوهان مون کي دسيو ته آءٌ ڄاڻندس ته اوهين پينمبري طاقت وارا آهيو. آءٌ هوءَ اسلام قبول ڪندس، جنهن تي هو مسلمان ٿيو.

تيراندازي

نشان بازی ۽ تيراندازي جو هميشه شوق ڏياريندا هئا ۽ ٻه ڌريون ڪري نشان باز ۽ لاءِ بيهاريندا هئا.

هڪڙي دفعي پاڻ فرمايائون ته تير اندازي شروع ڪريو، آءٌ فلاڻي پارٽي يا جماعت سان آهيان. اهو جو هيءُ پارٽيءَ ٻڌو، سو تن تير هڻڻ ڪڍي بند ڪيا. چيائون ته جنهن پارٽيءَ ۾ حضور جن (عليه الصلوة والسلام) آهن تنهن پارٽي ڏي اسين ڪيئن تير اڇلايون! حضور جن فرمايو چڱو ڀلا، اوهين تير اڇلايو، آءٌ اوهان ٻنهي ڌرين سان هرام آهيان، ڪنهن هڪ پارٽيءَ جو نه آهيان.

گهوڙا ڊوڙ

حضور جن (عليه الصلوة والسلام) گهوڙا پڄاڻي ۽ پڄاڻي ۾ ڏاڍو پسند ڪندا هئا، بلڪ انهيءَ بابت حڪم به ڪندا هئا. وڏي ڊوڙ پنجن-ڇهن ميلن جي ۽ ننڍي ڊوڙ هڪڙي ميل پنڌ جي هوندي هئي.

آدمشماري

حضور جن (عليه الصلوة والسلام) هڪڙي وقت ڪلمه گو مسلمانن جي آدمشماري به ڪرائي هئي ۽ فرمايو هئائون: "اكتبوا لي من تلفظ بالاسلام من الناس"

هن اسلام جو ڪلمو پڙهيو هجي، تن مڃي جا نالا منهنجي لاءِ لکيو. سندن هن حڪم جي تعميل ٿي، ان وقت مسلمانن جو شمار ڏيڍ هزار ٿيو. ايترو انداز ٻڌي به مسلمانن الله تعاليٰ جو شڪر بجاءِ آندو، ۽ خوشي ڪيائون. مسلمان چون لڳا ته ٻلي! اسين هاڻي ڏيڍ هزار ڄڻا ٿيا آهيون. هاڻي اسان کي ڪهڙو خوف آهي. اسان ته اُهي وقت به ڏٺا جو چڙهاڻي نماز پڙهندا هئاسين، ۽ هر طرف دشمن جو خطرو هوندو هو. اهڙي آدمشماري حضور جن جي وقت ۾ به ٿي دفعا ٿي هئي: پهرين دفعي 500 مسلمان، ٻئي دفعي 600، ۽ 700 جي درميان هئا، ٽئين دفعي 1500 ٿيا هئا.

خدا جو حق ٻانهن تي، ٻانهن جو حق خدا تي
 پاڻ فرمائيندا هئا:

حق الله علي عبادہ ان يعبدوه
 ولا يشركوا به شيئا وحق العباد علي الله
 اذا فعلوه ان لا يعذبهم-

(الله تعاليٰ جو حق ٻانهن تي هي آهي ته ٻانهن سندس
 عبادت ڪن ۽ ساڻس ڪنهن به شئي جو شرڪ نه ڪن
 يعني ڪنهن به شئي کي سندس شريڪ ۽ سندس جهڙو
 نه ڄاڻن، ۽ ٻانهن جو حق الله تعاليٰ تي آهي ته
 جڏهن الله جو حق هو بجا آڻين ته، پوءِ پاڻ کين
 عذاب نه ڪري.

رحمت الاهي جو ذڪر خير

حضور جن عليه الصلوة والسلام فرمائيندا هئا ته الله تبارڪ
 و تعاليٰ پنهنجي خاص ڪتاب عرش عظيم واري ۾ لکيو آهي ته
 ”ان رحمتي غلبت غضبي“

تحقيق منهنجي رحمت منهنجي غصي تي غالب آهي.

والدين جي خدمت

هڪڙي شخص حضور ۾ عرض ڪيو ته يا حضرت، آءٌ
 دين جي دشمنن سان جهاد ڪرڻ گهران ٿو. حضور جن صلي الله
 عليه وآله وسلم ان کان پڇيو ته تنهنجا ماءُ-پيءُ جيئرا آهن؟
 هن چيو ته هاڻو. پاڻ فرمايئون ته تنهنجو جهاد اهوئي آهي،
 جو تون پنهنجي والدين جي خدمت ۾ ره ۽ انهن جي
 چڱيءَ طرح ٺهل ڪر.

مسلمان جي مسلمان سان همراهي ۽ مدد
پاڻ سونهارن فرمايو آهي:
المومن للمومن كالبنيان يشد بعضهم بعضا و
شبكة بين اصابعه -

(هڪڙو مومن ٻئي مومن لاءِ ائين آهي جيئن بنياد
يا ڀت جي پٿر جوڻ سرون ۽ پاڻ سونهارن هڪڙي
هٿ جوڻ آڱريون ٻئي جي آڱرين ۾ کنڊيون يعني
هن طرح مومن پاڻ ۾ مليل آهن .

مسلمان کير آهي

پاڻ سونهارن فرمايو آهي:
المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده -
(مسلمان آهو آهي جنهن جي هٿ ۽ زبان کان مسلمان
بچيل ۽ سلامت هجن .

ايمان جي ڪماليت

پاڻ سونهارا فرمائيندا هئا:
لايومن احدكم حتي يحب لاختيه ما
يحب لنفسه

(اوهان مان ڪو به مومن نه چئبو، جيسين پنهنجي مومن
ڀاءُ لاءِ به اهو نه پسند ڪري، جيڪي پنهنجي نفس لاءِ
پسند ٿو ڪري

ايمان جي لذت ۽ مزو

حضور جن جو ارشاد آهي:
ثلاث من كن فيه وجد حلاوة الايمان

(آءى ٲالهمون اءزبون ته چئون آهن جو جنهن ۾
اهي هونديون تنهن کي ايمان جو مزو ايندو).

(۱) ان يڪون الله و رسوله احب اليه
مما سواهما

(۱) هڪ ته الله ۽ الله جي رسول ڪان وڌيڪ
ڪابه شيءِ زور ڀاري نه هجيس.

(۲) و ان يحب المرء لا يحبه الا لله
(۲) ڪنهن سان به دوستي رکي ته خدا ڪارڻ رکي.

(۳) و ان يكره ان يعود في الكفر كما
يكره ان يقذف في النار

(۳) ۽ ڪفر ۾ موٽي وڃڻ اهڙو جهڙو لڳيس،
جهڙو باهه ۾ آڇلجي پوڻ.

وڌندڙ عمل

ماڻهن حضور جن (عليه الصلوة والسلام) ڪان پڇيو ته
الله تبارڪ و تعاليٰ کي ڪهڙو عمل پسند آهي؟ پاڻ فرمايئون:
جو عمل نيم، هميشه ڪجي ڇڏجي نه، اگرچہ ٿورڙو هجي.
وري فرمايئون: عبادت ايتري ڪريو، جيتري اوهان ڪان
پجي سگهي.

سڪت عبادت ڪان منع

حضور جن عليه الصلوة والسلام هڪ گهر ۾ رسو ٽنگيل
ڏٺو. پڇائون ته هي ڇا آهي؟ ماڻهن عرض ڪيو يا حضرت،
فلاني زال اهو رسو ٽنگيو آهي. هوءَ رات جو عبادت ڪندي
آهي، جڏهن ننڊ جي گهر وٺندي اٿس، تڏهن پاڻ کي هن
رسي ۾ ٽنگيندي آهي. فرمايئون: لاهي ڇڏيو. نفلي عبادت
تيسين ڪريو، جيسين طبيعت جي خوشي هجي. حضور جن

ڪي معلوم ٿيو ته بني اسد قبيلي جي هڪ عورت آهي، جا ساري رات جاگي عبادت ڪري ٿي. پاڻ فرمايئون: ائين نه ڪريو. عبادت طاقت آهر ڪريو. عبدالله بن عمرو بن العاص کان حضور جن عليه الصلوة والسلام پڇيو ته اسان ٻڌو آهي ته تون راتين جون راتيون برابر جاگين ٿو ۽ ڏينهن جا ڏينهن برابر روزو رکين ٿو؟ عبدالله عرض ڪيو، سائين برابر فرمايئون:

فلا تفعل - صر و فطر - قمر و نمر - فان
لجسدك عليك حقا و ان لعينيك
عليك حقا و ان لزوجك عليك حقا

(آئنده ائين نه ڪجانءِ. روزو ڀلي رک، پر لاڳيتو نه، ڪڏهن ڪڏهن ڇڏي به ڏي. رات جو عبادت به بيشڪ ڪر، پر ڪجهه ننڊ به ڪر، چو ته تنهنجي جسم جو توتي حق آهي ۽ تنهنجي اکين جو به توتي حق آهي ۽ تنهنجي عورت جو به توتي حق آهي.)

پورهئي ۽ محنت بابت سندن ارشاد ۽
پلڻ بابت سندن حڪم

پاڻ سونهارن فرمايو: جيڪڏهن ڪو شخص ڪالين جي ڀري ڀٽيءَ تي ڪٽي وڪڻي سو بهتر آهي، ان کان جو ماڻهن کان پني ۽ ماڻهو کيس ڏين.

ڪهڙن تي ريس ڪرڻ گهرجي

فرمايئون: جن ماڻهن سان هوند ريس ڪجي، سي به آهن: (1) جنهن کي خداوند ڪريم دولت ڏني هجي ۽ چڱن ڪمن ۾ خرچن جي به توفيق بخشي هجي. (2) جنهن کي رب حڪمت ۽ فلاسفي عطا ڪئي هجي ۽ ان تي پاڻ به عمل ڪندو هجي ۽ ٻين کي به سيکاريندو هجي.

هڪٻئي سان محبت

پاڻ سونهارا فرمائيندا هئا:

سددوا و قاربوا وابشروا فانه لايدخل احدا

الجنة عمله

(سچا ٿي هلو. هڪٻئي سان محبت رکيو ۽ بشارت ڏيو.
رکي عبادت ڪنهن کي به جنت ۾ داخل نه ڪندي.)

رذيل اخلاقن کان منع

حضور جن عليه الصلوة والسلام فرمايو آهي:

اياكم والظن فان الظن اكذب الحديث

و لاتحسسوا و لاتجسسوا و لاتباغضوا

و لاتدابروا و كونوا عبادالله اخوانا

(خبردار بدگمانِي جي عادت نه ڌار جو. بدگمانِي
بچڙي ۾ پڇڙو ڪوڙ آهي. ٻين جي ڳالهين تي ڪن
نه لايو، نه ٻين جي عيب جوئي ڪريو. هڪٻئي سان
بغض ۽ ڪينو نه رکيو. ڪنهن کان منهن نه ڦيرايو ۽
هجو الله جا پاڻها پاڻ ۾ پائڻ.)

پاڙيجي ۽ مهمان جو حق

حضور جن جو ارشاد آهي:

من كان يومن بالله واليوم الآخر

فلا يوذ جاره و من كان يومن بالله واليوم

الآخر فليكرم ضيفه

(جو شخص الله تبارڪ و تعاليٰ ۽ روز قیامت تي
ايمان رکي ٿو، سو پنهنجي پاڙي واري کي نه ستائي

۽ جو الله تعاليٰ ۽ روز قيامت تي ايمان رکي ٿو،
سو مهمان جي عزت ۽ خاطري ڪري.

خاموشيءَ جي تعليم

هاڻ سونهارن فرمايو آهي:

من كان يومن بالله واليوم الآخر فليقل
خيروا او ليصمت

(جنهن کي الله تبارڪ و تعاليٰ ۽ روز قيامت تي
ايمان آهي، ان کي گهرجي ته جڏهن ڳالهائي ته چڱي
ڳالهه ڳالهائي، نه ته خاموش رهي.)

رسول پاڪ عليه الصلوات والسلام جي ضمانت
هاڻ سونهارن جو فرمودو آهي:

من يضمن لسي ما بين لحييه وما بين
رجليه اضمن له الجنة

(جو شخص مون کي ضمان ڏئي، پنهنجي ٻن کاڌين
جي وچ واري شيءِ جو (يعني زبان) ۽ ٽنگن جي وچ
واري شيءِ جو (اڱهڙ وارو جسم) ته آءٌ ان لاءِ جنت
وٺي ڏيڻ لاءِ ضمان آهيان.)

صبر ۽ شڪر جي تلقين

حضور جن عليه الصلوة والسلام فرمائيندا هئا:

اذا نظر احدكم الي من افضل عليه
في المال والخلق فلينظر الي من هو اسفل منه

(جيڪڏهن اوهان مان ڪنهن جي نظر اهڙي شخص
تي وڃي پوي، جو مال ۽ اسباب، سونهن ۽ سوياءَ ۾
اوهان کان ڪسر آهي ته پوءِ وري هاڻ کان ڪوت
درجي واري کي به ڏسڻ گهرجي.)

اخلاقي بهادري

حضور جن جو ارشاد آهي:

ليس الشديد بالصرعة انما الشديد من
يملك نفسه عند الغضب

(ڏاڍو مڙس اهو ناھي، جو ڪنھن کي ڊمي رکي، پهلوان
اهو آھي جو غصي ۽ ڪاوڙ وقت پاڻ کي روکي.)

اسلامي ملادين ۽ مشورين کي هدايت

معاذ بن جبل رض، ۽ ابو موسيٰ رض، کي حضور جن ملڪ
يمن ڏي اسلام جي اشاعت ۽ ماڻھن ۾ اسلام جي تعليم جي
اثر وجهڻ لاءِ منادي (مشنري) ڪري موڪليو هو. جڏهن هو
خير سان آسھيا ٿي، تڏهن انھن کي حضور جن عليه الصلوٰۃ والسلام
ھي لفظ هدايت ۽ نصيحت طور فرمايا هئا:

يسرا ولا تعسرا وبشرا ولا تنفرا و تطاوعا

(سهنجڻا ٿي هلجو. ماڻھن لاءِ سخت ۽ اهنجا نه ٿجو.
انھن کي خوشخبري ۽ بشارت ٻڌائجو. اهڙا نه ٿي هلجو
جو انھن کي مورڪو نفرت وٺي ۽ هڪٻئي جي چڻي
۾ رھجو.)

محبت جو اثر

حضور جن فرمائيندا هئا:

المرء مع من احب

(جنھن سان جنھن جي محبت هوندي، اهو ان سان
هوندو. يعني جيڪڏهن الله ۽ الله جي رسول سان
محبت هونديس ته هو هوندو به انھن سان.)

قيدين، مسڪينن ۽ بيمارن جي ڀارت

ٻان ڪرير جن فرمايو آهي:

فكوا العاني واطعموا الجائع وعود والمريض

قيدين کي آزاد ڪريو، بڪين کي ڪارايو ۽
بیمارن جي طبيعت ڀرسي ڪريو.

وڻ ڀوڪڻ جو ثواب

سندن هدايت آهي ته جيڪڏهن ڪنهن مسلمان وڻ
ڀوڪيو، جنهن جو ڦر ڪنهن انسان يا جانور کائڻو ته وڻ
ڀوڪڻ واري جو هي هميشه لاءِ خيرات ۽ صدقو ڇڏبو.

حيوانن سان همدردي

حضور جن عليه الصلوة والسلام فرمايو: هڪ شخص
واٽ واهو هو، ان کي واٽ تي آڇ لڳي، ڪو ڪوڙم واٽ
تي ڏٺائين، ڪوڙم ۾ لهي ويو ۽ وڃي ٻائي پيائين. جڏهن
ٻاهر نڪتو، تڏهن ڇا ڏسي ته هڪڙو ڪٽو آڇ جو ماريو
غريب ڇپ ڪڍيو آلي زمين جي گپ ٻيو ڇٽي. هن وانھڙو
کي پياسي ڪٽي تي ڏاڍو قياس آيو ۽ سوئي انهيءَ ڪوڙم ۾
لهي ويو ۽ جڻيءَ جو ٻادر ٻائيءَ سان ڀري آيو ۽ اڇي
ڪٽي کي پياريئين. خداوند تبارڪ و تعاليٰ کي انهيءَ شخص
جو اهو عمل اهڙو ته پسند آيو، جو انهيءَ شخص کي
رب تعاليٰ انهيءَ عمل جي ڪري بخشي ڇڏيو. حاضر اصحابن
عرض ڪيو، يا رسول الله (عليه الصلوة والسلام) ڇا حيوانن
جي خدمت جو به اجر ملندو؟ حضور جن فرمايو: هاڻو.
هر هڪ اهڙي جاندار جي خدمت جو اجر ملندو، جنهن جي
دل ۾ ذرا آلتھ (هائيس يا رطوبت) هوندي يعني جو به جاندار
جيئرو هوندو، ان جي خدمت جو اجر ملندو.

زرخريد ٻانهن ۽ ٻانهين سان مهر ٻائي جو ڏڪر
حضور جن زرخريد غلامن ۽ ٻانهين تي هميشه ٻاجههرا
قياس وارا هوندا هئا. پاڻ فرمايئون:

من كانت له جارية فعلمها واحسن اليها
ثم اعتقها و تزوجها كان له اجران

جنهن وٽ ڪا زرخريدي ٻانهي هجي، پوءِ ان کي
علم سيکاري ۽ ان سان احسان ڪري پوءِ ان کي
آجو ڪري ۽ ان سان پرڻجي ته ان کي رب ۾
اجر ڏيندو.

مذافقي جون علامتون

چار خصلتون اهڙيون آهن، جنهن شخص ۾ اهي هونديون،
آهو شخص منافق چئبو. ۽ جيڪڏهن انهن چئن خصلتن مان
ڪوئي به ڪنهن ۾ هوندي ته منافقي جي هڪ علامت
منجهس موجود چئبي. (۱) جڏهن ڪجهه به ڳالهائي ته ڪوڙ
ڳالهائي، (۲) انجام ڪري ته ڪڏهن نه پاڙي، (۳) عهد
ٻڌي ته پورو نه ڪري، (۴) جهڳڙو ڪري ته بدشد ڳالهائي.

سڳو مهاجر ڪير آهي

حضور جن جو فرمودو آهي:

المهاجر من هجر ما نهى الله عزوجل

خدا جي راه ۾ هجرت ڪندڙ، وطن ڇڏي بي وطن
ٿيندڙ ڪير آهي، جو الله تعاليٰ جي منع ڪيل
شين کان پري رهي.

قيامت جي ڏينهن الله تبارڪ و تعاليٰ جي پاڇي هيٺ ڪير هوندا

حضور جن عليه الصلوة والسلام فرمايو آهي: قيامت جي ڏينهن هنن ستن چئن تي الله تعاليٰ جي رحمت جو پاڇو هوندو: (۱) بادشاهه عادل، (۲) جو شخص جواني ديواني جي ڏينهن ۾ عبادت الاهي ڪري، (۳) جنهن شخص کي چڙهائي ۽ اڪيلائي ۾ رب ياد اچي ۽ سندس اکيون پاڻي سان پرڃي اچن، (۴) اهو شخص جنهن جي دل مسجد ۾ لڳل هجي، (۵) آهي ۽ نيڪ مرد جن جي محبت پاڻ ۾ خاص خدا ڪارڻ هجي، (۶) اهو شخص جنهن کي ڪا حسين ۽ وڏي درجي واري عورت پاڻ ڏي سڏي ۽ هو چوي ته آءُ خداوند اڪبر کان ڊڄان ٿو، (۷) اهو شخص جو گجهي طرح خيرات ڏيندو هجي، جيئن ته هن جي ڪا به هٿ ڪي به خبر نه پوي ته ساڄي هٿ ڇا ڏنو. هيءُ آهي ست چٽا آهن، جن کي خداوند تبارڪ و تعاليٰ انهيءَ ڏينهن پنهنجي پاڇي هيٺ رکندو، جنهن ڏينهن الله تعاليٰ جل جلاله جي پاڇي کان سواءِ ٻيو ڪنهن جو پاڇو ڪونه هوندو.

ٻان شاهه جي قابعداري

حضور جن بغاوت ۽ فتنن کان گهڻو منع ڪندا هئا ۽ بغاوت ڪرڻ يا اهڙن خيالن کي ڏاڍو ڏڪاريندا هئا ۽ فرمائيندا هئا:

من ڪره من اميره شيئا فليصبر عليه
فانه من خرج من طاعة السلطان شبرا
مات ميتة جاهلية.

جنهن کي پنهنجي حاڪم جي ڪا ٻالھ نه وئي،
گهرجيس ته صبر ڪري، ڇو ته جو شخص حاڪم

جي حڪم مڃڻ کان ٿورو ئي نڪتو، سو جاھليت
جي موت مرنديو.

(۲) سندن فرمودو آھي تہ

انڪم سترون بعدي اثرۃ و امورا تنڪرونها

قالوا فما قاسرنا يا رسول الله قال ادوا

لھم حقھم و سلوا الله حقكم

ضرور اوهين مون کان ھوۂ اھڙيون حالتون ۽

اھڙا ڪم ڏسندؤ جي اوهان کي نہ وٺندا.

حاضرين اصحابن عرض ڪيو تہ ھوۂ ڪھڙو حڪم ٿا

ڪريو اسان کي يا رسول الله (صلي الله عليه و آله وسلم)

حضور جن فرمايو: توهين انھن جو حق ٻڌا آئيندا

رھجو ۽ پنھنجا حق پنھنجي مولا کان گھرجو.

وڌيرا، ڀريا مڙس يا ليڊر

حضور جن جنگ ھوازن جي وقت ۾ صلح جي شرطن

طئي ڪرڻ لاءِ مخالف ڌر کي فرمايو:

فارجعوا حتي يرفع الينا عرفاءكم

اوهين موٽي وڃو اوهان جا وڌيرا ۽ ليڊر اھي

ڳالھيون اسان وٽ اچي پيش ڪن.

قوم جي وڪالت

ھوۂ ساکين وڃي ائين ڪيو ۽ پنھنجا وڌيرا ڳالھ ٻولھ،

ڪرڻ لاءِ پنھنجي ٻاران حضور جن جي خدمت ۾ وڪيل

ڪري موڪليا ٿون. اھي جڏھن حضور ۾ آيا، تڏھن ھيئن

اچي چيائون:

ان الناس قد طيبوا و اذنوا

سڀني ماڻهن راضي ۽ خوش ٿي اسان کي ان بابت
گفتگو ڪرڻ جي اجازت ڏني آهي.

جن ان مسلمانن سان عهد ٻڌجي،

تن جي ضرور حفاظت ڪجي

حضور جن عليه الصلواة والسلام جو حڪم آهي:

من قتل معاهدا لم يرح رائحة الجنة و

ان ريحها يوجد من مسيرة اربعين عاما

جنهن غير مسلمان سان عهد هجي، تنهن کي جنهن

قتل ڪيو سو بهشت جي خوشبو نه سونگهندو،

حالانڪ بهشت جي خوشبو چاليهن سالن جي پنڌ

تان ايندي آهي.

موت جي خواهش

حضور جن جو فرمودو هو:

لايتمنين احدكم الموت اما .حسنا فلعله

ان يزداد خيرا اما سيئا فلعله ان يستعقب

اوهان مان ڪوبه (مسلمان) هرگز موت نه ڪهري

وٺي، جيڪڏهن نيڪ آهي ته من نيڪي وڌندي

رهيس ۽ جيڪڏهن بد آهي ته من خوشنودي

هٿ ڪري وجهي.

صحت ۽ ڪشاده گذران بابت حضور جن جو ارشاد

حضور جن عليه الصلواة والسلام فرمائيندا هئا:

نعمتان مغبون فيها كثير من الناس

الصحة والفراغ

ٻه نعمتون آهن، جن جو قدر اڪثر ماڻهو نٿا ڪن

(۱) چڱيلائي، (۲) فارغ البالي (ڪشاده گذران)

قرض جي ادائي ٻابت حڪم

حضور جن کي ڪو ماڻهو هڪ آڻ لهندو هو. هو جڏهن گهرڻ آيو، تڏهن پاڻ سونهارن لهيدار جي ڏنل آڻ کان ٻه عمو ۽ قيمتي آڻ خريد ڪري کيس ڏنو ۽ ان وقت مي مبارڪ لفظ فرمايئون:

ان خييارڪم احسنڪم قضاء

اوهان ۾ چڱا آهي چڱا، جي پنهنجو قرض چڱيءَ طرح ادا ڪن.

سچي دولت مندي

پاڻ سونهارا فرمائيندا هئا:

ليس الغني عن كثرة العرض ولكن الغني غني النفس.

بيلائي ۽ دولت مندي هن کي ڪين چئبو، جو گهڻا ٽڪا هجن ۽ دنيا جو اسباب ججهو هجي، پر سچي دولت مندي هي آهي جو دل غني (دولتمند) هجي.

مسلمان برادري ۽ برابري

پاڻ سيد العرب والعجم صلي الله عليه وآله وسلم فرمايو آهي:

لا فضل لعربي علي عجمي و لا لعجمي علي عربي ولا لاسود علي ابيض الا بالتقوي.

نه عرب جي ماڻهوءَ کي عجم جي ماڻهوءَ تي، نه عجم جي ماڻهوءَ کي عرب جي رهڻ تي، نه اچي کي ڪاري تي، نه ڪاري کي اچي تي زياده ڪا عزت يا فضيلت آهي، مگر عزت آهي ته خدا ترسي سان آهي.

رحمدلي جي تعليم

حضور ڪريم جن فرمايو آهي:

من لا یرحمہ لا یرحمہ

جو شخص ڪنهن ٻئي تي رحم نٿو ڪري، تنهن تي رحم نه ٿيندو.

وارثن جي لاءِ ورثه ڇڏي وڃڻ جي هدايت
حضور جن جو ارشاد آهي ته

ان قدع انت ورثتك اغنياء خير من ان

قدعهم غالة يتكفون الناس لي ايديهم

وارثن کي جو تون دولت مند ڇڏي مريين سو ڇڏو
آهي، هن کان جو سڄو ڇڏي وڃين جو ماڻهن
جي آڏو دست سوال ڊگهو ڪندا وٺن.

عورت جو مثال

حضور جن فرمايو آهي:

المرء كالضلع ان اقامتها كسرتها و ان

استمتعت بها استمتعت بها و فيها عوج

عورت کي پاسي جو هڏو ڪري سمجهو. پاسري

جي هڏي کي جيڪڏهن سڌو ڪندو ته مورکو

پڇي رکندوس ۽ جيڪڏهن انهيءَ مان ڪم پيا

وٺندو ته اگرچہ پاسري ڏنگي ۽ ٽيڙي آهي،

ته به ڪم پيا وٺندوس.

عورت جو درجو پنهنجي خاوند جي گهر ۾

حضور جن جو ارشاد مبارڪ آهي ته

المرء راعية علمي بيت زوجها و ولده

عورت پنهنجي مڙس جي گهر ۽ پنهنجي اولاد تي نڪهڻ ۽ ڏنار آهي.

الله وقت نهايت پسند ڪلام

حضور جن فرمايو آهي:

كلمتان حبيبتيان الي الرحمن خفيقتان

علي اللسان ثقيلتان في الميزان سبحان الله

و بحمده سبحان الله العظيم

۽ سخن آهن، جي رب کي تمام ٻارا آهن ۽

زبان تي هلڪا آهن ۽ عملن جي ترازو ۾ ڪرا آهن

آهي هي آهن:

سبحان الله و بحمده سبحان الله العظيم.

ڪنهن جي ۾ دروازو جي آهون سامهون

بيهي نه سڏ ڪجي

حضور جن جي عادت مبارڪ هوندي هئي ته جيڪڏهن

ڪنهن جي ۾ دروازو تي ويندا هئا ته در جي آهون سامهون

بيهي نه سڏ ڪندا هئا، بلڪ در جي ساڄي يا کاٻي ٻانهيءَ

کان بيهي فرمائيندا هئا: ”السلام عليكم“، ”السلام عليكم“.

چڱو نالو

حضور جن ڪنهن جو بچڙو نالو ٻڌندا هئا ته مٿي

تمام چڱو رکندا هوس. ۽ چڱي نالي کي ڏاڍو پسند ڪندا هئا.

اونڌي سمهڻ جي منع

حضور جن جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ کي اونڌو سٽل

ڏسندا هئا ته پير جو ٿڌو هڻي آٿاريندا هئس.

ختنو

حضور جن هر مسلمان کي ختنه ڪرائڻ جو تاڪيد ڪندا

هئا، اکرچ اسِي ورهه جو ڪراڙو چوڻ هجي.

خطبہ پڑھڻ وقت لک تي ٿيڪ

پاڻ سونهارا جڏهن به خطبو پڙهندا هئا ته ننڍي يا وڏي ڪنهن نه ڪنهن لک تي ضرور ٿيڪ ڏيندا هئا.

بيمار ڀرسي جو وقت

حضور جن عليه الصلواة والسلام ڪنهن به بيمار کي ڀڄڻ ڪين ويندا هئا، مگر تڏهن جڏهن ئي ڏينهن گذرندا هئا.

هڪٻئي ۾ شيءِ سوکڙي ڏجي ولجي

پاڻ سونهارا هڪٻئي ۾ شيءِ سوکڙي ڏيڻ وٺڻ لاءِ حڪم ۽ هدايت ڪندا هئا ته ماڻهن ۾ ميل ميلاپ رهي.

مداحن جي وات ۾ مٽي

جيڪڏهن ڪوبه محبت سان سندن مدح ۽ تعريف ڪندو هو ته ان کي ان جي عيوض ۾ ڪجهه نه ڪجهه ڏيندا هئا، مگر اها ڳالهه ٻين جي حق ۾ جائز نه رکي هئائون. پاڻ فرمائيندا هئا ته وڏين وڏين تعريفن ڪرڻ وارن مداحن جي وات ۾ مٽي وجهي ڇڏجي.

مسافري لاءِ چڱو ڏينهن

حضور جن عليه الصلواة والسلام هميشه پسند ڪندا هئا ته مسافري خميس جي ڏينهن ڪجي.

خطبو ٻڌڻو نه پڙهجي

پاڻ سونهارا جڏهن ڪو حڪم ڪري ڪنهن ملڪ تي موڪليندا هئا ته انهيءَ کي هي هدايت ڪندا هئا:

اقصر الخطبة و اقل الكلام فان من البيان سحرا

خطبو ننڍو ڪجانءِ ۽ ٿورو ڳالهائجانءِ، چوڻ ڪو بيان اهڙو آهي جهڙو سحر يا جادو.

جنگ جي وقت آواز ڪرڻ

پاڻ سونهارا جنگ جي وقت وڏا وڏا آواز ڪرڻ
ناپسند ڪندا هئا.

عيد جي ڏينهن آمدرفت جا رستا

پاڻ سونهارا عيد جي ڏينهن نڪرندا هئا هڪڙي
رستي کان ته موٽندا هئا ٻئي رستي کان.

وحي ۽ پيغام الاهي اچڻ وقت سندن حالت

جڏهن مٿن پيغام الاهي ايندو هو ۽ وحي نازل ٿيندو
هو، تڏهن پاڻ خوف الاهي کان نهايت ادب ۽ تعظيم سببان
ڪنڌ ڪڍي جهڪائيندا ۽ مٿو مبارڪ ڪڍي هيٺ ڪندا هئا.
پوءِ جڏهن پيغام پورو ٿيندو هو، تڏهن ڪنڌ مٿي ڪڍندا هئا.

جمعي جي ڏينهن جو شان

جڏهن جمعي جي رات ٿيندي هئي، تڏهن حضور جن
عليه الصلوة والسلام فرمائيندا هئا:

هذه ليلة غراء و يوم ازهر

هي رات روشن رات آهي ۽ ڏينهن چمڪندڙ ڏينهن.

سياري ۽ اونھاري ۾ اندر وڃڻ ۽ ٻاهر نڪرڻ

جڏهن سيارو ايندو هو ته پاڻ سڳورا جمعي جي رات
اندر گهر ۾ ٿيندا ۽ جڏهن اونهارو ايندو هو ته جمعي جي رات
ٻاهر نڪري آسمان هيٺ سمهندا هئا.

درگاه الاهي ۾ دعا گهرڻ جو طريقو

حضور جن عليه الصلوة والسلام جڏهن به رب کان سوال
گهرندا هئا ته سنئون پُڪ جهليندا هئا ۽ جڏهن رب تعاليٰ
کان پناهه گهرندا هئا ته اونڌا هٿ ڪندا هئا ۽ جڏهن
ڪا ڪين تڪليف رسندي هئي ۽ دعا گهرندا هئا ته پانهون
ڊگھاري هٿ ڪڍي دعا گهرندا هئا، جيئن ته ڪڇن مبارڪن

جي سفيدي به ڏسڻ ۾ ايندي هئي ۽ جڏهن به دعا لاءِ هٿ
ڪڍندا هئا ته لاهڻ مهل منهن مبارڪ ڪري مڪيندا هئا.

حضور جن جي اڪثر دعا

حضور جن عليه الصلوة والسلام اڪثر هي دعا گهرندا هئا:

ربنا آتنا في الدنيا حسنة و في الآخرة
حسنة و قنا عذاب النار

اي رب اسان جا! اسان کي دنيا ۾ به نيڪي
نصيب ڪر ۽ آخرت ۾ به نيڪي عنايت ڪر ۽
اسان کي باهه جي عذاب کان بچاءِ.

حضور جن ڪهڙين شين کان پناهه گهرندا هئا

حضور جن مصيبت جي حمل، بدبختي جي بهنجڻ، تقدير
جي برائي، دشمنن جي خنده کان پناهه گهرندا هئا ۽ پناهه
گهرندا هئا پنجن شين کان: طبيعت جي مستي کان، ڪنجوسيءَ
۽ بري حالت جي عمر کان، زماني جي فتني ۽ عذاب قبر کان.

اللهم احفظني و احفظ جميع المسلمين والمسلمات
وجميع المؤمنين والمؤمنات من شر الدنيا والآخرة
وفتنه المسيح الدجال.

اللهم صل علي نبيك نبي الرحمة وعلي آلہ واصحابہ
ڪلما ذكره الذاڪرون و ڪلما غفل عن ذكره
الفاقلون وسلم تسليما ڪثيرا.

ڪتاب جي پڄاڻيءَ تي مصنف جا ٻه اکر

حضرات! مون کي ارادو نه هو ته آءٌ اخلاق محمدي جو هيتر پندر مختصر ڪتاب لکي ڪٿي بس ڪريان. بلڪ ارادو اهوئي هئڻ ته حضور جن جا ذره ذره اخلاق لکي هڪ وڏو مفصل ڪتاب تيار ڪري وجهان. پر طالبن جي شوق، پريس وارن جي تڪڙ، خانگي معاملات جي هجوم، پنهنجي پيشه طبابت جي گرفتاري، وقت جي تقاضا، ڪاغذن جي گراني، حيات بي بقا جي پيپروسائي مون کي مجبور ڪيو ته آءٌ بالفعل هن مبارڪ ڪتاب کي هتي ڪٿي پورو ڪريان. رب توفيق ڏنير ته ساڳو هن کي هن کان وڌيڪ مبسوط لکي سگهان ٿو. جڏهن هي مبارڪ ڪتاب لکڻ شروع ڪيو هئڻ، تڏهن البت جلدي جو خيال هئڻ ته ڪيڏو نه وڏو ٿيندو. پر جلد ٺاهي تيار ڪيو. مگر پوءِ حالت هي رهي جو مريضن جي معالج جي مشغولي ۽ عدم فرصت سببان مهينن جا مهينا هٿ لائڻ کان به رهيو پيو هوندو هو. جڏهن گهڻا ڏينهن گذرندا هئا، تڏهن شرم ايندو هئڻ، پنهنجي گرفتاري ۽ عديم الفرستي تي پشيمان ٿي افسوس ڪري وري هٿ به ڪڍندو هوس. وري ڪچل لکي وري ڏنڌن جي زيادتي کان ڇڏي ڏيندو هوس. نيٺ اڄ خدا ڪري بتاريخ 6 شعبان المعظم سنه 1334 هجري مقدس مطابق 5- جون سنه 1916 عيسوي جي لکي پورو ڪيم. آءٌ هن ڪار خير جي پوري ڪرائڻ جي ثواب جو مستحق مڪرمي شيخ عبدالعزيز صاحب مالڪ اخبار الحق کي به ڄاڻان ٿو، جنهن صاحب وقت بوقت مون جهڙي واندي ماڻهوءَ کي ياد ڏياري ڏياري هي ڪم بالفعل پورو ڪرايو.

فجزاه الله خير العجزاء عني و عن جميع المسلمين
من آتته سيد المرسلين عليه الصلواة و السلام و
علي آله و أصحابه اجمعين آمين .

منهنجا عزيز دوست هي ڪتاب پڙهي فائدو حاصل ڪري
مون جهڙي بي بضاعت سراپا گناه ڪي دعا خير سان ياد ڪندا
ته خدا ڪين اجر عظيم عطا فرمائيندو .

هن کان پوءِ ارادو ٿيم ته سنڌي نثر ۽ مختصر نظم ۾
خطبن جو ڪتاب لکان . جنهن سان هر هفتي جمعي جي
مبارڪ ڏينهن ۾ مسلمانن لاءِ وعظ ۽ نصيحت ٿيندي رهي،
۽ هو بجاءِ نه سمجهن ۽ نصيحت نه وٺن جي ڪجهه نه ڪجهه
نيڪ نصيحت حاصل ڪندا رهن . ۽ هي به ارادو اٿم ته هڪڙو
ٻيو اهڙو ڪتاب لکان جنهن جو نالو هجي ”الدين الخالص“
جنهن جي پڙهڻ سان سچو اسلام بدعتن جي آميزش کان صاف
۽ پاڪ معلوم ڪري سگهجي، ۽ اها خبر آساني سان پهچي
سگهي ته اصحاب ڪرام رضي الله عنهم وارو اسلام ڪهڙو هو
۽ اڄڪلهه اسان جو رسمي اسلام ڪهڙو آهي .

— والسلام

حڪيم فتح محمد سيوهاڻي

سناجات بدرگاه قاضي الحاجات

از حقير ”صغير“ مؤلف كتاب

يارب ركج اسان كي عزت ۽ آبرو سان
سينگارجي اسان كي حضرت جي خلق خٽو سان.
غفلت سان ٿياسين توکان يارب بعيد پيچد
مشغول رڪ اسان كي مولا تون ذڪر هو سان.
بدڪار آهيون عاصي مجرم ۽ ٻـر معاصي
ڪر پاڪ دل اسان جي رحمت جي شست شو سان.
منهن نفس ڪيوسين ڪارو امارو ٿيوسين مارو
واسيوسين ملڪ مارو بدين جي باس ٻو سان.
عاجز ٿيو آهيان ماندو ٿم آسرو تـ تنهنجو
هرگز نه مـت هوان ٿو نفس سياه رو سان.
اي ذوالجلال حضرت اخلاص ۽ محبت
ڏي جام تاقامت حضرت جي گهنگو سان.
جنهن دم ٿئي جان بي دم ڪارو ٿئي مارو عالم
جاري زبان تنهن دم ٿئي ذڪر توهي تو سان.
ڪڇ تون ڪريم قادر رحمت جو حڪم صادر
جنهن دم ڪندام حاضر احوال موبو سان.
اي بيـنياز يارب دانائي راز يارب
ڪر سرفراز يارب ديدار روڀرو سان.
اي مهربان مـولا رزاق رب تعاليٰ
ڪر تون بلند بالا اسلام ڪي علو سان.
جو نفل دل ڪي ٺاري نا اهل نفس ماري
پڙه اي ”صغير“ ساري وحدت مندي وضو سان.

www.maktabah.org

www.maktabah.org

www.maktabah.org

www.maktabah.org

www.maktabah.org

سنڌي ادبي بورڊ پاران ڇپايل ڪجهه ڪتاب

۱. حيات النبي ﷺ ۵۰/- حڪيم فتح محمد سيوهاڻي
۲. شان رسول ﷺ ۲۰/- گل حسن گويانگ "شاد"
۳. ڇچ نامو ۱۵۰/- مترجم: مخدوم امير محمد /
تصحيح ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
۴. تاريخ مظفر شاهجهاني ۱۰۰/- مترجم نياز همايوني/مؤلف يوسف-
ميرڪ بن ميرابوالقاسم "نمڪين"
۵. اُهي ڏينهن اُهي شينهن (۲) ۱۰۰/- پير علي محمد راشدي
۶. نيٺ ڇا ڪجي؟ ۶۵/- ليئو تالسٽاءِ
۷. جنت السنڌ ۱۵۰/- رحيمداد خان مولائي شيدائي
۸. قديم سنڌ ۱۰۰/- پيرومل مهر چند آڏواڻي
۹. سنڌ بلوچستان جو سير ۱۰۰/- هينري ڄاٽجر/محمد حنيف صديقي
۱۰. نالي مائتر آزادي ۷۵/- ذوالفقار علي ڀٽو
۱۱. لوڪ ڪهاڻيون (۵) ۶۵/- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
۱۲. لوڪ ڪهاڻيون (۶) ۳۵/- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
۱۳. سون وريون دليون ۲۵/- ترجمو: لالچند امر ڏنومل
۱۴. تحفة الڪرام ۸۰/- مصنف: مير علي شير قانع نٿوي
مترجم: مخدوم امير احمد
۱۵. سنڌ جو سينگار ۳۰/- ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو
۱۶. تفسير هاشمي ۱۰۰/- مخدوم محمد هاشم نٿوي
۱۷. اسلام جي تبليغ يعني اسلام جي اشاعت جي تاريخ ۱۲۰/- ٽي. ڊبليو آرنولڊ/پروفيسر شيخ محمد حاجن
۱۸. حمد ۽ نعت ۵۰/- شهباز علي ملازم
۱۹. سنڌ جي دربار ۲۵/- جيمس برنس/حنيف محمد صديقي
۲۰. لاڙ جو مطالعو ۴۰/- ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

Maktabah Mujaddidiyah

www.maktabah.org

This book has been digitized by Maktabah Mujaddidiyah (www.maktabah.org).

Maktabah Mujaddidiyah does not hold the copyrights of this book. All the copyrights are held by the copyright holders, as mentioned in the book.

Digitized by Maktabah Mujaddidiyah, 2012

Files hosted at Internet Archive [www.archive.org]

We accept donations solely for the purpose of digitizing valuable and rare Islamic books and making them easily accessible through the Internet. If you like this cause and can afford to donate a little money, you can do so through Paypal. Send the money to ghaffari@maktabah.org, or go to the website and click the Donate link at the top.